

Inleiding sociologie-psychologie : compendium

Citation for published version (APA):

Daniëls, M. J. M., Oldendorf, A., Albinski, M., & Roskam, E. E. C. I. (1960). *Inleiding sociologie-psychologie : compendium*. (Semester III, cursus 1960 redactie) Technische Hogeschool Eindhoven.

Document status and date:

Gepubliceerd: 01/01/1960

Document Version:

Uitgevers PDF, ook bekend als Version of Record

Please check the document version of this publication:

- A submitted manuscript is the version of the article upon submission and before peer-review. There can be important differences between the submitted version and the official published version of record. People interested in the research are advised to contact the author for the final version of the publication, or visit the DOI to the publisher's website.
- The final author version and the galley proof are versions of the publication after peer review.
- The final published version features the final layout of the paper including the volume, issue and page numbers.

[Link to publication](#)

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

If the publication is distributed under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license above, please follow below link for the End User Agreement:

www.tue.nl/taverne

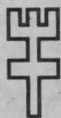
Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at:

openaccess@tue.nl

providing details and we will investigate your claim.

UFB
60
DAN

TECHNISCHE HOGESCHOOL EINDHOVEN

COMPENDIUM

Inleiding Sociologie-Psychologie

Semester III

cursus 1960

DOOR PROF. DR. M. J. M. DANIËLS EN PROF. DR. A. OLDENDORFF

MET MEDEWERKING VAN DR. M. ALBINKSKI EN DRS. E.E.CH.I. ROSKAM

COMPENDIUM SOCIOLOGIE-PSYCHOLOGIE.
(semester III, cursus 1960).

INHOUD.

- Hoofdstuk I : ELEMENTAIRE BEGRIPPEN. (1)
1. De menselijke natuur; behoeften en aanpassing.
2. Ongeving en situatie.
3. Enkele slotopmerkingen.
- Hoofdstuk II : ELEMENTAIRE BEGRIPPEN.(2)
1. Groepen en collectiviteiten.
2. Kenmerken van groepen en collectiviteiten.
3. Desintegratie-verschijnselen.
- Hoofdstuk III : DE PERSOONLIJKHEID EN HAAR ONTWIKKELING.
1. Enkele begrippen vooraf.
2. Het begin van de persoonlijkheids-ontwikkeling.
3. Het ontstaan van het "ik".
4. De eerste opvoeding: "het Ueber-ich".
5. Ook de rol regelt het gedrag.
- Hoofdstuk IV : ROL EN STATUS.
1. Status en prestige.
2. De rol als regulerende instantie.
3. Rolconflicten.
4. De sociale functies van de rol.
- Hoofdstuk V : DE PERSOONLIJKHEID EN HAAR ONTWIKKELING.(vervolg)
1. Het bewustzijn.
2. De afweermechanismen van het ik.
3. Het onbewuste.
- Hoofdstuk VI : WAARNEMEN EN DENKEN IN SOCIALE INTERACTIE.
1. De functie van de groep.
2. De perceptie van de ander.
- Hoofdstuk VII : INDIVIDUALITEIT.
1. Karaktereigenschappen.
2. Aanleg en milieu.
3. Integratie en differentiatie. Het type.
4. De typologie.
5. De waarde van typologieën.
- Hoofdstuk VIII: ENKELE METHODEN.
1. Tests.
2. Het interview.
3. Sociaal onderzoek.

Hoofdstuk I.

ELEMENTAIRE BEGRIPPEN. (1)

1. De menselijke natuur: behoeften en aanpassing.

De psychologie houdt zich bezig met de studie van het menselijk gedrag; zij zoekt dat te beschrijven en te verklaren door het in relatie te brengen tot andere gedragingen en tot de wereld waarin het gedrag zich realiseert. Het theoretisch doel is verklaren, praktische doeleinden zijn voorspellen (b.v. studiesucces) of beïnvloeden (b.v. koopgewoonten). Hij bedoelen met gedrag toetaal-menselijke reacties op inwendige of uitwendige toestanden. De studie van de verrichtingen van afzonderlijke organen (b.v. reflexen, inwendige secretie) is voor de psychologie een hulpwetenschap, de physiologie. De studie van de neerslag van het menselijk gedrag in de cultuur (b.v. samenlevingsvormen) is het terrein van de sociologie.

De mens is een georganiseerd geheel, dat zich handhaaft, zich voortplant, groeit, zich repareert en zich aanpast. Daarin komt hij overeen met alle andere levende wezens. Daarom is de psychologie ook één van de biologische wetenschappen.

Door de bouw van zijn lichaam en door de wijze waarop dit zich ontwikkelt, is de mens voorbestemd tot een bepaalde wijze van leven. Hij heeft grijphanden, maar geen grijpvoeten; hij loopt rechtop; zijn gezicht is beter dan zijn reuk; hij komt zeer hulpeloos ter wereld.

Van alle andere levende wezens onderscheidt zich de mens voorts, doordat zijn levensbehoeften meer verworven dan aangeboren zijn en doordat de middelen waarmee hij die behoeften tracht te bevredigen ook meer aangeleerd zijn dan ingeboren. De mens is "instinct-arm" en hij maakt een zeer lange ontwikkelingsperiode door, voor hij zich zelfstandig kan bewegen en voor zichzelf kan zorgen.

De mens heeft zeer veel behoeften. Natuurlijk zijn die alleen kenbaar door de gedragingen die de mens stelt. Er zijn maar weinig elementaire, vitale behoeften; al het overige is verworven en verschilt van mens tot mens en van cultuur tot cultuur. Zulke primaire behoeften zijn die aan eten, drinken, gezelschap, geslachtsverkeer, zekerheid, nieuwe ervaringen. Maar ook de wijze waarop die behoeften bevredigd worden, is weer cultuur-gebonden en dus verworven (smaak-ontwikkeling b.v.)

Indien de behoefte én de wijze waarop ze wordt bevredigd worden aangeboren en vrijwel onveranderlijk zijn, spreken wij van instinct. Voor dieren met uitgesproken instincten verloopt het leven langs vaste banen; hun gedrag mist plasticiteit. De mens daarentegen kan zich in velerlei milieus aanpassen.

Tenslotte, en dat is het meest wezenlijke, beschikt de mens over een zeker inzicht in zijn bestaan. Hij kan begrippen en symbolen vormen en hanteren. Hij kan daardoor abstraheren en aldus meer profijt hebben van vroegere ervaringen en zich op toekomstige situaties beter voorbereiden. Hij kan zelfs in redelijke en zedelijke bezinning afstand nemen van zichzelf, eigen activiteiten waarderen en actief aan eigen levensontplooiing werken.

Wat men wel eens "de menselijke natuur" noemt, is niet meer dan het (onbekende) totaal van gedragsmogelijkheden, die voor een groot deel nooit zijn gerealiseerd. In feite worden die mogelijkheden steeds ingeperkt; zij krijgen een vaste vorm in reële gedragingen, die worden bepaald door de omgeving en vooral door de cultuur, waarin en waarmee wij leven. De mogelijke verschillen tussen mensen zijn zeer groot; de bestaande culturen lopen nog ver uiteen; mensen uit één cultuur lijken al meer op elkaar; leden van een familie of gezin tonen nog meer overeenkomst; het gedrag van samenopgegroeide tweelingen nóg meer. De samenleving met anderen kan beschouwd worden als de gietvorm, waarin de biologische mogelijkheden tot realiteit verstarren. Die gietvorm wordt gekenmerkt door waarden, normen, maatschappelijke gedragsregels, die worden bestudeerd door de sociologie.

De mens leeft in een omgeving (milieu), waarmee hij tot een vergelijk moet komen. Daarvan maken deel uit: het klimaat, allerlei dingen, andere mensen, maar ook, zij het op een andere wijze, de taken die hem zijn opgedragen of die hij zichzelf stelt en de normen waaraan hij zich moet houden. Hij ontmoet voortdurend mogelijkheden en weerstanden, meevallers en tegenvallers. Daardoor blijft hij in een nooit aflatende, maar niet altijd bewuste, "dialoog" met zijn omgeving, waarmee hij zoekt tot een vergelijk te komen. Dit aspect is aan alle gedrag, aan alle leven te onderkennen. Wij noemen het aanpassing (adaptatie, ook vooral voor zover een innerlijk evenwicht beoogd wordt, "adjustment" geheten). Aan het aanpassingsleven komt nooit een einde, omdat vele behoeften cyclisch zijn (honger!) en omdat de omstandigheden voortdurend veranderen. Daarom is "aangepastheid", als eindterm van het aanpassingsgedrag ook een grensbegrip, dat in feite nooit bereikt wordt. Niet bevredigde behoeften streven naar middelen (gedragingen) die tot bevrediging leiden, omdat ze gepaard gaan met spanningen (tensions) die naar een evenwicht zoeken. Op de achtergrond van alle handelen denken wij ons steeds een spanning, een behoefte. Die "beweegredenen" van het handelen, die niet steeds bewust zijn, en ook niet altijd van verstandelijke aard, worden "motieven" genoemd. (Vergelijk: motivation research, die een studie maakt van de beweegredenen van b.v. koopgedrag of politiek kiesgedrag).

De ene omgeving stelt hogere eisen aan het aanpassingsgedrag dan de andere; sommige mensen zijn ook beter in staat zich aan wisselende omstandigheden aan te passen dan anderen. Het gemak, de souplesse, waarmee mensen hun behoeften en hun aanpassingsmiddelen kunnen instellen op veranderende omstandigheden, noemen wij het aanpassingsvermogen.

2. Omgeving en situatie.

Wij passen ons aan aan de omgeving zoals wij die waarnemen, Tevens structureren wij die omgeving op een wijze, die met onze instelling en onze behoeften overeenkomt. Wij gedragen ons dus bepaald niet als registreerautomaten, maar wij grijpen reeds bij het waarnemen zelf in onze omgeving in. Het waarnemen is dus al een handeling, die overigens meestal onbewust verloopt.

De ruimte waarin wij leven is niet de physico-temporele ruimte van de natuurkunde, maar een psychologische ruimte die ons eigen maaksel is. Enerzijds omvat de psychologische omgeving minder dan de fysieke (door dat wij b.v. over het hoofd zien, wat voor ons niet van belang is); anderzijds ook meer (door dat wij betekenissen en waarden hechten aan de dingen die zij "op zich" niet bezitten). Daarop komen wij nog terug. Wij maken van onze omgeving een "wereld". In dat proces spelen ook ons verleden en onze verwachtingen een rol. Onszelf én dat deel van de wereld, dat op dit moment voor ons van belang is, noemen wij de situatie waarin wij verkeren.

Reeds de meest eenvoudige waarneming is een raadselachtig gebeuren. Hoe komt het dat gegevens, die van zeer verschillende zintuigen afkomstig zijn, toch tesamen op één ding betrokken worden? De stoel die wij zien, die wij betasten, die wij horen (als hij omvalt) is één en dezelfde. Wij weten ook, dat hij een achterkant heeft, al zien wij die niet. De verklaring hiervan zal samenhangen met het feit, dat wij al die zintuigelijke hoedanigheden (modaliteiten) steeds tegelijk waarnemen en vooral ook met het feit, dat wij die stoel niet alleen zien, maar hem ook hanteren.

Juist omdat waarnemen en hanteren tesamen gaan, leren wij onze wereld kennen. Een klein kind grijpt nog naar de maan, omdat die maar zo klein is. Later leert het dat "kleine" dingen waar je niet bij kunt komen, in feite groot én véraf zijn. Dan wordt tevens de maan niet meer als klein gezien. Hoe meer kinderen (binnen zekere grenzen) hebben mogen zien en hanteren, hoe beter zij later hun wereld kunnen structureren en interpreteren. Veelal kan een tekort op dit gebied niet meer worden ingehaald.

Wat wij waarnemen, zien wij als buiten ons bestaand en bovendien als zó bestaand, als wij het zien. Pas bij nadere analyse wordt het duidelijk, dat b.v. de kleur iets is, dat wij aan de dingen toevoegen. Het is een belangrijk wijsgerig probleem, vast te stellen wat de dingen "an sich" zijn, (en óf ze er zijn) en en wat wij mensen er al waarnemend aan toevoegen. Maar voor de psychologie houden wij vast aan het -op zich verwonderlijke- feit dat wij de dingen als reëel, buiten ons bestaand en met bepaalde zintuigelijke aspecten begiftigd zien. Voor de andere zintuigen geldt natuurlijk hetzelfde.

Als ik een stoel zie, neem ik aan dat anderen die ook kunnen zien. Als ze dat niet doen ligt dat aan hén. Niet aan de stoel en niet aan mij. Hun ogen zijn niet goed, of hun aandacht is niet gespannen. Toch weten wij, dat niet iedereen hetzelfde ding op dezelfde wijze ziet en dat sommige mensen dingen zien die anderen helemaal niet zien. Als een echtpaar van een receptie thuiskomt, heeft mevrouw meer gezien van de toiletten en mijnheer meer van de geparkeerde auto's. Wie in boeken geïnteresseerd is, ziet een nieuwe aanwinst in de etalage; wie nooit leest heeft misschien zelfs niet gezien dat er in die straat een boekwinkel is. Toch dringen de waarnemingen van ieder mens zich aan hem op als objectief en algemeen-geldend. De quasi-objectiviteit ligt aan de bron van veel misverstanden, want zij maakt dat mensen met verschillende waarnemingen menen, dat ze over hetzelfde praten.

Veel van wat zich aan ons als objectief voordoet, is dus eigenlijk subjectief. Doordat wij van elkaar leren en met elkaar vele situaties op vergelijkbare wijze doorleven, gaan de subjectieve werelden waarin wij leven, meer op elkaar lijken. Die vergelijkbaarheid komt voort uit de in grote lijnen gelijke bouw en werking van ons lichaam (maar denk ook aan kleurenblindheid), en ook uit de voor vele mensen gelijke sociale omgeving. Het leven in één gezin, één school, één buurt, één werkkring maakt dat wij ons "wereldbeeld" met anderen gaan delen. Maar die gedeelde subjectiviteit, die intersubjectiviteit is géén objectiviteit.

Volwassen mensen ervaren hun wereld niet alleen als reëel ook als zinnol en geordend. De dingen om ons heen hebben een betekenis en ze staan tot elkaar in betrekking. Een stoel is iets om op te zitten, om op te klimmen, om mee te gooien. Veranderingen die wij waarnemen, hebben een oorzaak en meestal ook een doel. Die zingeving is een algemeen-menselijke trek. Zij laat ook het verleden niet ongemoeid. Als wij ouder worden verschijnt ons leven (inclusief alle toevalligheden) ons in de herinnering als een soort geplande carrière.

De betekenis of "zin" van wat wij waarnemen, is voor ons, juist als het ding zelf, een onmiddellijk ervaringsgegeven. Het is zo direkt met de waarneming verbonden, dat wij zelfs dikwijls dingen die voor ons geen zin hebben, helemaal niet zien. Omdat de mensen op grond van hun individueel verleden en hun actuele instelling niet allen aan dezelfde dingen ook dezelfde zin toekennen, leven zij ook niet in de zelfde wereld. Over de misverstanden die daaruit voorkomen hebben wij al gesproken.

Al waarnemende vereenvoudigen wij ook onze wereld, op grond van "schemata" die wij ons al doende eigen maken. Een bos uit de verte bestaat uit even grote bomen als een bos dichtbij. Een bord is en blijft rond, al zien wij het praktisch steeds als een ellips. Het waarnemen van onze wereld is dus niet een kant en klaar gegeven vermogen, maar een verworven prestatie, met behulp van eveneens niet aangeboren maar door de ervaring geleerde "perceptie-schemata". Op grond van nieuwe ervaringen en op grond van het niet effectief blijken van onze wijze van waarnemen, gaan wij steeds over tot nieuwe structureringen en zingeving ("vroeger had ik daar geen oog voor; nu heb ik er wel kijk op") Het gemak waarmee wij dat doen is een van de belangrijkste kenmerken van de creatieve intelligentie.

Verscheidene malen hebben wij in het bovenstaande al gesproken van "leren" en "ervaring". Wij noemen hier enkele beginselen, die aan de mogelijkheid tot het leren ten grondslag liggen. Op de eerste plaats de relevantie, die datgene wat wij kunnen leren, heeft voor de bevrediging van primaire of later verworven behoeften. Wat leidt tot behoeftebevrediging is zinnol (relevant). Aldus wordt een bepaalde wijze van waarnemen en interpreteren geprivilegieerd. Vervolgens de vereenzelving met beminde (d.w.z. voor ons welzijn relevante) personen, die ons iets te leren voorhouden. Daarop komen wij in hoofdstuk III terug. Dan de taal, die een machtig middel is bij het onderscheiden en ordenen van onze waarnemingen. Wat een bepaalde naam draagt, wordt daardoor duidelijk afgrensbaar tegenover zaken die die naam niet dragen.

Tevens is de taal een algemeen cultuurbezit. Aldus leert het kind tegelijk met de taal een manier van waarnemen en denken, die overeenkomt met de manier waarop anderen, die dezelfde taal spreken, waarnemen en denken. Denk daarbij aan land, dorp, gezin, beroep, maatschappelijke stand. Tenslotte kunnen wij tot structurering -en vooral herstructurering- van onze wereld geraken, door overleg met onszelf of met anderen. Al deze beginselen staan in onderlinge wisselwerking en bovendien moeten zij bij voortduring werken, om effectief te blijven.

Bij alle individuele en groepsverschillen die bestaan tussen de situaties waarin wij leven, streven wij naar een zo groot mogelijke mate van intersubjectiviteit. Want zonder dit is een geordend maatschappelijk bestel niet mogelijk. Wij bedenken daarom constructies die zo min mogelijk ruimte overlaten voor individuele interpretatie. Zulke constructies zijn b.v. de centimeter, de thermometer, het tellen, de tijdswaarneming. Daarmee worden waarnemingscategoriën als hoegrootheid, hoeveelheid en duur van de relativerende, subjectieve "behoefte-relevantie" losgemaakt. Wij zouden ook kunnen zeggen dat wij die constructie bezitten om meer aan onze sociale behoefte te tegemoet te komen ! Het komt echter geregeld voor, dat een sterke persoonlijke behoefte leidt tot het verkeerd aflezen, manipuleren of interpreteren van "harde" meetlat-feiten.

De wereld die wij waarnemen, is tevens de wereld waarin wij handelend optreden om onze behoeften te bevredigen. (De Duitse bioloog van Uecküll spreekt van "Merkwelt" en "Wirkwelt"). Vele dingen en personen om ons heen staan in enigerlei verhouding tot ons streven naar behoeftebevrediging. Zij vormen zélf het object van die behoefte, óf zij zijn een middel tot bevrediging ervan, óf zij staan die in de weg. In het laatste geval ook een negatieve waarde, in het eerste een positieve waarde. Die waarde noemen wij valentie; het psychologisch feit dat wij die waarde ergens aan hechten, heet Kathexis. Van dingen, toestanden of personen die ons bij de bevrediging van onze behoeften in de weg staan, zeggen wij dat ze ons frustreren. Het gevoel godwarsboemd te worden, heet frustratie. Dat kan leiden tot het kiezen van een ander object, tot het kiezen van andere middelen of tot agressie. In hoofdstuk V komen wij daarop terug.

Samenvattend zeggen wij, dat ieder mens leeft in een wereld die hij tracht tot een zinvolle, geordende situatie te structureren op grond van perceptie-, denk- en handelschemata, die deels individueel zijn en deels gemeengoed van de groep en de cultuur waartoe hij behoort. Deze structurering van de situatie heeft tot doel, een optimale aanpassing tussen behoeften en omgeving mogelijk te maken.

3. Enkele slotopmerkingen.

Al onze waarnemingen, met de daaraan verbonden zingevingen, interpretaties en valenties zijn subjectief. Voor zover wij ze gemeen hebben met anderen zijn ze inter-subjectief. Maar die subjectiviteit verhindert niet dat onze waarnemingen (juist als trouwens onze gedachten en gevoelens) psychologische feiten zijn.

Als de arbeiders klagen over hun werk, is het voor de bedrijfs-leider de vraag, of die klachten wel "objectief" zijn, dat wil zeggen: gegrond. Misschien zal hij -en terecht- zeggen, dat een onderzoek ter plaatse hem heeft geleerd, dat de klachten sub-jectief zijn, "verzonnen", en dat de oorzaak ervan alleen in de perceptie (of in de fantasie) van de betrokkenen bestaat. Maar voor de psycholoog zijn de subjectieve percepties en de daaruit voortvloeiende klachten feiten, waarmee hij rekening houdt.

Wij kunnen ons voorstellen dat de academici in een bedrijf over het algemeen geen oog hebben voor het soort gezelligheid dat in de arbeiderscantine heerst. Als nu ook de arbeider mede-deelt dat hij "er de lol niet van kan inzien", dan zullen zijn medearbeiders hem verwijten dat die mening blijk geeft van ver-waandheid. Maar de academici zouden hem beschouwen als de eni-ge verstandige man, die zich niet laat meeslepen door de plat-te lol van zijn mede-arbeiders. De academici beschouwen die als uiting van platvloersheid, terwijl de arbeiders de houding van de academici zien als een syntoon van hooghartig isolément. Al deze verschillende percepties van "eenzelfde werkelijkheid" zijn uitingen van persoonlijke of groepsgebonden instellingen dus van het zus of zo gesitueerd zijn van de waarnemer.

Door een studie te maken van zulke percepties, kunnen wij afleiden:

- a. dat wij onze waarnemingen selecteren, in verband met onze behoeften. (wij zien vooral wat voor ons van belang is. De corrector ziet meer drukfouten dan de lezer, naar de tekst ontgaat hem dikwijls).
- b. dat wij onze waarnemingen interpreteren op grond alweer van behoeften en instellingen.
(wij zeggen: Pietersen nam zijn hoed niet af want hij wilde ons niet zien)
- c. dat wij waarnemingen en voorstellingen vervalsen, of al-thans vertekenen. (het verleden wordt mooier gemaakt dan het was; als wij persé op vakantie willen, valt er altijd een kloppende begroting te maken; als wij onze eerste lange broe-ken aan hebben of als jongen van 16 naar een film "boven achttien" gaan, zien wij iedereen naar ons kijken).
- d. dat wij waarnemingen en voorstellingen affectief (gevoelsma-tig) kleuren. (zo worden rijke mensen tot "rijke stinkers")
- e. dat wij generaliseren (etiqetten plakken).
(alle engelsen zijn verwaand; jonges met rood haar zijn last-posten).

Omgevingsfactoren die zich niet tot één duidelijke opvat-ting lenen, noemen wij ambigu (dubbelzinnig). Vaagheid leidt dikwijls tot ambigüiteit. Welke perceptie tenslotte de over-hand krijgt, hangt af van de verdere gegevens en van onze actue-le instelling. Zo kan een vage gestalte langs de weg 's avonds een rover lijken maar overdag een knotwilg blijken te zijn. Er zijn testmethoden ontwikkeld. (zoals Rorschach-test) die bestaan uit opzettelijk vaag gehouden plaatjes, die door de onderzoch-te moeten worden geïnterpreteerd. Uit zijn antwoorden valt dan af te leiden, welke -onbewuste- perceptie-schemata hij hanteert. Zo een test heet een projectietest, omdat daarmee wordt nage-gaan wat de onderzochte van zichzelf uit in de ambigue situatie projecteert.

Het komt ook voor, dat eenzelfde object of persoon voor een individu tegelijk een positieve én een negatieve valentie bezit. Dat heet ambivalentie. Tegenover zulke objecten of personen is het moeilijk een standpunt te bepalen. Politieagenten wijzen ons de weg, maar geven ook bekeuringen. Vooral onze eigen vader is voor ons als opgroeiende kinderen nogal eens ambivalent.

Tot slot vestigen wij er nog de aandacht op, dat de wijze waarop wij onze omgeving perciëren en haar aldus tot een eigen wereld structureren, meestal onbewust verloopt. Wij hanteren daarbij perceptie-schemata die wij wel ontwikkeld en ontleend hebben, maar die ons zelf vrijwel nooit helder voor ogen staan. Als wij voortdurend moesten nadenken over het hoe en waarom van onze percepties, zouden wij in grote onzekerheid verkeren en zou zelfs ons bestaan gevaar kunnen lopen. Van wie in staat is, in zijn beste momenten, distantie te nemen van zichzelf en zich te bezinnen op de oorsprong van zijn percepties, zeggen dat hij zelfkennis heeft. Voor het overwinnen van vooroordelen, voor het leren zien van nieuwe wegen (in de wetenschap even goed als in het maatschappelijk leven) is die distantie, die bezinning nodig. Daarvoor moeten wij de onzekerheid, die ernee gepaard gaat over hebben.

Hoofdstuk II

ELEMENTAIRE BEGRIPPEN (2)

Bij de bestudering van de menselijke sociabiliteit (sociale interactie) vragen drie onafscheidelijk verbonden elementen onze aandacht: de persoon als subject van sociaal gedrag; de samenleving en de diversiteit van sociale groeperingen als gehelen van individuen in hun onderlinge relaties; en de cultuur als het geheel van betekenissen, waarderingen en normen, welke het gedrag en de onderlinge relaties der individuen beïnvloeden. Wij bespreken eerst de voornaamste karakteristieken van de groep.

1. Groepen en collectiviteiten.

De term groep wordt in vele betekenissen gebruikt (leeftijdsgroep, inkomensgroep, vriendengroep, werkgroep). Sommige van deze (leeftijdsgroep, inkomensgroep) zijn zuiver statistische categorieën. Van een sociale samenhang is slechts sprake als er een gevoel van "wij" aanwezig is (zoals in vriendengroep of werkgroep). Wij vinden dit ook vaak bij grote categorieën van personen, die elkaar niet van aangezicht tot aangezicht kennen (b.v. de stand: "wij mensen van stand") wij spreken dan van "collectiviteiten", ter onderscheiding van de kleine "face-to-face" groepen. De collectiviteiten oefenen invloed uit op het gedrag (handelen, gevoelen, willen, denken) van het individu via de kleine groepen, b.v. de stand via de standenclique.

2. Kenmerken van groepen en collectiviteiten.

Elke groep vertoont een zeker "wij-gevoel" (groeps-cohesie, groeps-moreel, bereidheid van de leden zich in te zetten naar de groep, participeren van de leden in de glorie en de schande van de groep).

De groep wordt door de groepsleden en door buitenstaanders als een eenheid opgevat met een eigen bestaan. De groepseenheid wordt vaak gemanifesteerd door bepaalde symbolen, b.v. het embleem of vlag.

Het "wij-gevoel" verschilt in onderscheiden groepen niet alleen in zijn intensiteit maar ook in zijn aard; het betekent iets anders in een vriendengroep dan in een werkgroep en weer anders in een standenclique.

Elke groep heeft ook een bepaalde structuur. Wij kunnen verschillende aspectstructuren onderscheiden: statusstructuur, rollenstructuur, contact- en communicatiestructuren, en soms bevoegdhedenstructuur. Soms maar lang niet altijd, vallen twee of meer van dergelijke structuren samen.

Tenslotte vertonen groepen en collectiviteiten een bepaalde cultuur, een systeem van normen, waarderingen en betekenissen.

Door opvoeding en onderwijs en door het voorbeeld van anderen maakt het opgroeiend individu zich deze normen eigen en wordt een zekere aanpassing aan de cultuur bewerkstelligd.

Op overtreding van de groepsnormen zijn sacties gesteld.

Sommige groepsnormen zijn in het geschreven recht neergelegd; het zijn rechtsnormen en op hun overtreding staat een juridische sanctie. Maar ook op het overtreden van andere normen zijn -soms zelfs zwaardere- sancties gesteld: boycotten, niet meer ontvangen, niet meer groeten, uitsluiten. Deze sancties beogen een minstens implicite tijdelijke of blijvende uitsluiting. Het waken over de naleving van de sociale normen noemt men de sociale controle.

De naleving der normen berust niet alleen op vrees voor de sociale sancties. De normen zijn steeds tot op zekere hoogte geïnternaliseerd; op overtreding volgt een straf "van binnen uit", het schuldgevoel. (vergelijk de paragraaf over het Ueberich, hoofdstuk III).

In eenvoudige overzichtelijke samenlevingen (de z.g. primitieve maatschappijen) wordt de sociale controle uitgeoefend door de groepsleden zelf. In grote gecompliceerde sociale verbanden, zoals de moderne maatschappij, schiet een dergelijke sociale controle tekort. Er ontstaat een rechtssysteem, een rechtspraak, een politieapparaat enz. Dit betekent een "rechtszekerheid" voor de leden der samenleving; niet alleen wordt de samenleving beschermd tegen de misdaad, maar ook de misdadiger (en de onschuldige!) tegen de samenleving.

Wetten werken niet altijd functioneel, d.w.z. zij bereiken niet altijd het beoogde doel en hebben soms zeer schadelijke neveneffecten. (b.v. de prohibitie-wet, verbod van alcoholische dranken, in de V.S. leidde tot het ontstaan van talrijke, goed georganiseerde "gangs", die de bevolking clandestien van de drank voorzagen. Toen de prohibitie werd afgeschaft, zochten deze gangs ander -illegaal- onplooi, handel in verdovende middelen, pornografie, georganiseerde prostitutie e.d.

3. Desintegratie-verschijnselen.

Elke samenleving kent cultureel bepaalde doeleinden (dingen, die de moeite waard zijn, b.v. financieel succes) en geïnstitutionaliseerde middelen om deze doelen te bereiken (b.v. bij het streven naar financieel succes moet men bepaalde wegen bewandelen; oplichting is een verboden pad). Indien bepaalde doeleinden zwaar beklomtoond worden, maar de wegen voor vele ontoegankelijk zijn, dreigt anomie (verval van sociale normen). Wanneer b.v. financieel succes als een der hoogste waarden wordt aangemerkt, doch het merendeel mensen geen geaccepteerde middelen heeft om dit succes te bereiken, treden spanningen op en dreigen velen wegen te zoeken en te bewandelen, die met de geldende normen in strijd zijn. Uit een Amerikaans onderzoek bleek een merkwaardige discrepantie tussen culturele doeleinden en geïnstitutionaliseerde middelen. Een lage sociaal-economische positie van de ouders bleek te correleren met hoge aspiraties ten aanzien van de maatschappelijke carrière der kinderen; degenen, die de minste steun kunnen bieden aan hun kinderen verwachten van hen de grootste successen. Dit dreigt te leiden naar het grijpen naar ongeoorloofde middelen, of in het beste geval tot ernstige frustraties en opstandigheid tegen het maatschappelijk-cultureel bestel.

Andere desintegratie-verschijnselen doen zich voor, indien er geen overeenstemming bestaat tussen de verschillende sociale normen. In de moderne, heterogene maatschappij (met verschillende "sub-culturen") vallen tegenstrijdigheden tussen bepaalde sociale normen waar te nemen. Ook mochten wij constateren dat wij worden groot gebracht in bepaalde normen, waaraan wij ons later ofwel niet goed houden kunnen ofwel blijkbaar minder aan te houden hoeven. (de naastenliefde en de nederigheid worden ons met klen voorghouden, maar in onze competitieve maatschappij, moeten wij naar voren weten te dringen en daar „niet „weekhartig“ zijn).

Dergelijke tegenstrijdigheden betekenen anomie (Durkheim), normatieve onzekerheid, verlies van oriënteringskader. Dit werkt niet alleen desintegrerend op de samenleving, maar ook op de geestelijke gezondheid van het individu. Neurosen zijn niet alleen het gevolg van verdringing en fixatie, maar ook van tegenstrijdige normen en verval van oriënteringskader. In zijn onderzoek over de oorzaken van de zelfmoord constateert Durkheim een "suicide anomique".

Tenslotte merken wij op, dat het individu voor de handhaving van zijn normbesef mede de steun behoeft van regelmatig contact met anderen (interactie; vgl. Durkheim). Het vereenzaamde individu (immigranten in grote steden) wordt met moreel verval (en psychische stoornissen) bedreigd. "Vermassung" brengt reële gevaren met zich mee (Homans' beschrijving van Hilltown in "The human group"). Vandaar de betekenis van het streven naar groepsvorming met duidelijke taken en eigen verantwoordelijkheden.

Hoofdstuk III.

DE PERSOONLIJKHEID EN HAAR ONTWIKKELING.

1. Enkele begrippen vooraf.

Alle menselijke gedragingen (handelingen, gebaren en woorden, maar ook waarnemingen, voorstellingen en gedachten) kunnen wij zien als schakels tussen een "binnen" en een "buiten".

Buiten is de omgeving waarin de mens leeft, met haar eisen en opgaven, haar mogelijkheden en uitlokkingen. Binnen is, heel in het algemeen gezegd, de drijfveer om als mens te bestaan, de behoefte dus aan fysiek, sociaal en geestelijk welzijn. Die algemene behoefte wordt wel aangeduid als levendrift, "élan vital" of "libido". Wij kunnen haar ook noemen het psychisch correlaat van wat de biologen "het leven" noemen. Ten opzichte van dit "binnen" kan zelfs het lichaam als een "buiten" worden opgevat.

Zoals wij al eerder hebben gezien in hoofdstuk I, speelt het gedrag zich af in een wereld, die de mens zichzelf bouwt en waarvan zowel de fysieke omgeving als hijzelf - met zijn actuele geestestoestand, zijn verleden en zijn verwachtingen - de bouwstenen vormen. Die wereld noemen wij "situatie".

De psychologie poogt zich over de aard en de zin van de verbindingen tussen "binnen" en "buiten" een voorstelling te maken. Zij denkt zich iets als een netwerk van factoren, die op elkaar inwerken volgens te formuleren wetmatigheden, die het menselijk gedrag dienen te verklaren. Zo een voorstelling noemt de psycholoog, juist als de physicus of chemicus, een "model". Dit model, deze "persoonlijheidsstructuur" vat hij op als een dynamische organisatie, d.w.z. een structuur van elkaar voortdurend beïnvloedende, naar een optimaal evenwicht ("homeostatis") tenderende factoren of deelstructuren. Dat evenwicht dat de zin van alle menselijk gedrag uitmaakt, bestaat uit de harmonie, de "aanpassing" van wat "binnen" en wat "buiten" is. Het gedrag is instrument, en uiting tevens, van dit aanpassingsstreven.

Samenvattend kunnen wij zeggen, dat wij de menselijke persoonlijkheid opvatten als een dynamische organisatie van psychische structuren, strevend naar aanpassing aan een omgeving.

N.B. 1. Wij beschouwen de mens niet als een optelsom, maar als één ondeelbaar geheel van tegelijk biophysische én psychische aard. De samenhang van lichaam en geest vormt een hoofdprobleem der wijsbegeerte; zij wordt ook op de filosofie-colloquia aan de T.H. E. behandeld.

2. In het dagelijks spraakgebruik heeft het woord "persoonlijkheid" een andere, meer beperkte betekenis. Er wordt dan onder verstaan: een welgeïntegreerde persoonlijkheid, dus een waarvan de deelstructuren in onderling evenwicht verkeren en bovendien optimaal op de door hem te verwezenlijken doeleinden zijn gericht. "De Gaulle is een persoonlijkheid".

2. Het begin van de persoonlijkheids-ontwikkeling.

Bij het pasgeboren kind is de levensdrift nog slechts gericht op het verkrijgen en bestendigen van een toestand van physiek welbevinden. Al spoedig echter breken zich andere behoeften baan: naar contact met anderen en naar nieuwe ervaringen. Die behoeften uiteten zich in gedragingen die doelgericht (en daarom zinvol) maar nog niet tevens doelbewust zijn.

Tot behoeftebevrediging leidende gedragingen, die onveranderlijk zijn en ook niet geleerd hoeven te worden, noemen wij instincten. In hun eenvoudigste vorm zijn het zinvolle reflexen (zuigen, grijpen, met de ogen volgen van bewegende objecten). Sommige instincten komen pas in een later stadium van de ontwikkeling tot rijping (lopen, sexualiteit.)

Vergeleken met dieren, vooral de lagere, is de mens instinct-arm. Hij moet de gedragingen die tot behoefte-bevrediging voeren, leren. Omdat voor hem die gedragingen niet onveranderlijk zijn, is hij veel minder aan vaste omgevingsfactoren gebonden. Daardoor is hij in staat tot een veel grotere souplesse bij het zich-aanpassen aan zijn omgeving. Bovendien kan de mens afstand nemen van het concrete, door middel van voorstellingen, begrippen, symbolen. Dat stelt hem in staat te reageren op het "wezenlijke" van de situatie, zonder zich door het actuele of bijkomstige van de wijs te laten brengen. Al denkend en "plannend" kan hij ook de lessen van het verleden bij de gedragingen van vandaag betrekken. Wanneer de mens ouder wordt, neemt de souplesse van het aanpassingsgedrag weer af. Deels wordt dat veroorzaakt door physiologische veranderingen, maar deels ook door de moeite die hij heeft, in te zien, dat activiteiten en gedachten die altijd juist (= bevredigend) geweest zijn, het nu niet meer zouden zijn. Vooral als de juistheid van het vroeger gedrag hem tot een illustere positie gebracht heeft. Dit is de oorzaak van generatieconflicten in huis en bedrijf. (Dat de jongere dikwijls relatief teveel actiedrang en te weinig bezinning vertoont, mag echter ook niet vergeten worden).

Het pasgeboren kind leeft in een heel diffuse wereld. Het bevindt zich als het ware in een dikke mist, waarin zich langzamerhand contouren gaan aftekenen. Daarvan zijn de moeder (en de fles) wel de eerste en de voornaamste. In de loop van de tijd nemen de waarnemingen aan scherpte en betekenis toe en differentieert zich de levensdrift tot meer specifieke behoeften. Dat proces staat onder invloed van een aantal factoren, die voor elk kind anders zijn en die de eerste oorzaken vormen voor het feit, dat behoeften en tot bevrediging daarvan leidende gedragingen van mens tot mens binnen zekere grenzen verschillend zijn. Die factoren zijn:

- a. het temperament, dat zich uit in prikkelbaarheid (excitabiliteit), drang tot activiteit, en tempo. Reeds in de eerste levensdagen blijken op dit gebied grote verschillen tussen babies te bestaan, die zijn terug te voeren op - vooral in het zenuwstelsel verankerde - aanlegfactoren.

- b. de capaciteiten, of althans de eerste lichamelijke voorwaarden daartoe, die eveneens verschillen vertonen en in de aanleg gegeven zijn.
- c. de omgeving, die door haar grotere of kleinere gevarieerdheid, door het aanwezig zijn of ontbreken van stimulerende objecten en toestanden, in grote mate bijdraagt tot het ontwikkelen van wat in aanleg mogelijk is.

3. Het ontstaan van het "ik".

Uit het feit, dat het kleine kind al spoedig leert dat bepaalde prikkels lust of onlust teweeg brengen en dat bepaalde gedragingen leiden tot het herstellen van het fysiek evenwicht, mag niet worden geconcludeerd, dat het al voorzichzelf bestaat en nog minder, dat het weet heeft van zichzelf als van een persoon.

Pas in de loop van de tijd komt het "zelf" uit de bovengenoemde, figuurlijke, mist te voorschijn. Het kind heeft uit steeds terugkerende prikkel-situaties geleerd, dat bepaalde "dingen" (die het dan ook nog niet als dingen kent of weet te benoemen) op een heel aparte wijze tot hem en tot elkaar staan, zoals de eigen mond, handen en voeten. Zij behoren bij elkaar en zij bieden zekere, steeds beter beheerste mogelijkheden. Zo ontstaat het nog vage bewustzijn van het "zelf", dat als een bijzonder waardevol en bijzonder geliefkoosd object kan worden opgevat. Later wordt dit zelf tevens ervaren als de bron van de eigen gedragingen, als subject, waaraan het kind nog later het begrip "ik" gaat verbinden. Het "ik" en het "zelf" zijn dus complementaire aspecten van hetzelfde gegeven.

Onder de invloed van onze rijpende aanleg, maar vooral van de opvoeding en de omgeving differentiëren zich de behoeften én de middelen tot bevrediging ervan, steeds verder: wij krijgen "smaak" voor bepaalde zaken en bepaalde activiteiten. De instantie, die de behoeften draagt en die de activiteit tot bevrediging ervan stuurt en ze hun urgentieplaats toewijst, noemen wij het "ik". Wij mogen ook zeggen: het totaal van behoeften en op bevrediging daarvan gerichte activiteit = het ik. (ook "ego" of "ego-systeem" genoemd.) Voor zover het "ik" het succes of de mislukking van zijn behoefte-bevrediging ook bewust ervaart, noemen wij het "zelf".

Aanvankelijk staat, zoals al gezegd is, het Ego geheel in dienst van het fysiek welbevinden op korte termijn. Onder de invloed van de opvoeding gaat het later als regulerende instantie optreden en wijst het aan de behoeften hun plaats en volgorde aan. Het leert behoeftebevrediging uistellen of zelfs weigeren, in het belang van hoger aangeslagen behoeften. ("Eerst de dienst en dan het meisje"). Aldus ontstaan een "behoefte-economie", (die ook haar crises kent! Freud, aan wie veel van de hier gevolgde gedachtengang en terminologie is ontleend, spreekt van een overgang van het "lustprincipe", naar het "realiteits-principe". Wij mogen echter niet vergeten, dat aan het volgen van het "realiteits-principe" óók bevrediging ontleend wordt en dat het zonder die bevrediging geen kans zou maken. Met de hier geschetste ontwikkeling gaat die van "egocentrisme" naar sociaal gedrag parallel.

4. De eerste opvoeding; het "Ueber-ich".

Het kind leert de sociale realiteit vooral kennen door zijn opvoeders, onder wie de moeder de eerste plaats inneemt. Zij betekent het meest voor hem (the significant other, zegt Sullivan), omdat zij, die hem voedt, baadt, verzorgt, de middelen is voor zijn behoeftenbevrediging. Van haar gaat het kind houden, al is het dan ook via de maag. (Daarom is de liefde van de moeder voor haar kind van een heel andere orde dan die van het kind voor zijn moeder).

De moeder, en later anderen, is echter niet alleen verzorgster, maar ook opvoedster. Zij reageert met goedkeuring of afkeuring op het gedrag van het kind (zindelijkheid!), dat aan deze reacties zelf weer lust of onlust ontleent. Op de duur leert het kind zich aan de verwachtingen die de moeder van hem heeft aan te passen. Het leert de gedragingen van dit "belangrijkste wezen" te anticiperen. Het kind leeft als het ware vanuit zijn moeder; het neemt de wereld door haar ogen waar en is met zichzelf tevreden, als zij met hem tevreden is. Dit noemen wij vereenzelviging (identificatie).

Deze identificatie ligt aan de basis van een uiterst belangrijk fysisch mechanisme ("psychisme"): het overnemen en zich eigen maken van gedragsnormen. Wat de moeder het kind voorhoudt, gaat het zichzelf voorhouden; wat zij van hem eist wordt hemzelf tot behoefte. Dit noemen wij "internalisering" of "introjectie". Wanneer het kind later fysiek meer zelfstandig wordt, heeft het door deze internalisering een geheel van aan het gedrag richting gevende (en het dus tevens inperkende) normen overgenomen. Binnen het ego-systeem differentieert zich dus een complex van, van anderen verworven, sociale normen tot een min of meer zelfstandige structuur: het "Ueber-ich" (Freud). Dit Ueber-ich, dat men zich evenmin als het "ik" en andere deelstructuren die wij nog zullen leren kennen, als "ergens in ons hoofd" gelocaliseerd moet denken, kan in conflict geraken met het "ik", en met aspecten van zichzelf. Het eerste gebeurt wanneer een relatief sterke persoonlijkheid in een zeker stadium van haar ontwikkeling (b.v. puberteit, of bij het student-worden) zich realiseert, dat de steeds aanvaarde normen niet gemakkelijk te verdedigen zijn, niet altijd en overal gelden. Het tweede komt voor, als de onverenigbare normen door geleidelijk aanvaarde personen worden gesteld; daarover komen wij nog te spreken. Tragisch worden zulke binnen de persoon zich afspelende ("intrapsychische") conflicten pas, als het ik geen bevredigende wijze van leven (letterlijk "modus vivendi") weet te vinden.

Omdat de ouders bij hun opvoeding de norm hanteren van de beschaving, waartoe zij behoren en ook van de "subculturen" der kleine groeperingen, waarvan zij leden zijn (klasse, stand, clique, familie) voltrekt zich mét de ontwikkeling van het Ueber-ich ook de cultuur-overdracht. Min of meer "vanzelf" gaat het kind deelhebben aan de cultuur waarin het is geboren. In dit verband wordt wel gesproken van een "basic personality type" (Kardiner), dat aan alle leden van een cultuur gemeen is. In verband met de veelheid der subculturen blijft dit een vaag begrip.

Niet alleen bij de eerste opvoeding spelen identificatie en internalisering een belangrijke rol. Ook later blijken zij geregeld ten grondslag te liggen aan succesvolle leersituaties. Velen kiezen het beroep van iemand met wie zij zich identificeren en zij er hun leven lang gelukkig in; ook leren wij sneller en beter van een bemind docent. Afkeer en zelfs vermeend gebrek aan capaciteiten voor een bepaald vak, blijken nogal eens te berusten op gemis aan vereenzelviging met wie het "gaf". Ook in de realiteit van het bedrijf zien wij dat de affectief-aanvaarde chef meer van zijn mensen kan leren, dan de alleen-maar-deskundige.

De wijze waarop het Ueber-ich tot stand kwam en de inhoud ervan zijn voor de verdere ontwikkeling van de individuele aard en voor het aanpassingsverloop van grote betekenis.

1. Bij een te strenge opvoeding zullen bepaalde gedragingen en levensgebieden voor goede tot verboden terrein worden (sexuele opvoeding in de 19e eeuw). Tegenover zulke gebieden gaat het opgroeiende kind, dat er toch meer geconfronteerd wordt, onzekerheid en angst ontwikkelen. Ook kan door zulk een opvoeding en relatieve zwakte van het ego-systeem (de eigen behoeften en bevredigingsmiddelen) ontstaan. Inplaats van een eigen standpunt in te nemen, klemt de mens zich dan vast aan starre regels. Maar ook het ontstaan van een totaal ander gedragspatroon is mogelijk: de persoonlijkheid stelt zich dan teweer tegen elke vorm van autoriteit. Alle normen worden suspect (verdacht); de persoon doet "wat hem lust". Dan krijgt het lustprincipe de overhand over het realiteitsprincipe. Zo vinden wij "noozms" zowel onder de té strenge als onder de té slap opgevoeden. Wij zullen in de psychologie nog meer tegenkomen, dat tegengestelde reacties op eenzelfde factor gebaseerd zijn, ofdat éénzelfde reactie uit verschillende bronnen komt. (Voorbeelden: slechte punten worden veelal behaald door domme leerlingen, die de stof niet begrijpen, óf door zeer intelligente, die uit het raam kijken als hun iets gevraagd wordt. En, een fysiek gebrek kan óf tot bedeesd gedrag óf tot agressieve geldingsdrang leiden).
2. Bij een wispelturige (inconsistente, inconsequente) opvoeding ontstaan, op grond van gebrek aan houvast, ook angst en onzekerheid (vader en moeder moeten één lijn trekken, met elkaar en met de onzerwijzer). Leeft het kind in meer, op zich consequente, maar onderling verschillende opvoedingssituaties, dan ontstaat óf conflict tussen elkaar uitsluitende normen, met angst tot gevolg, óf minachting voor alle normen (situatiemoraal).
3. Bij een te slappe opvoeding bestaat kans, dat het kind zich blijvend laat leiden door het lustprincipe. De "socialisering" van het gedrag blijft dan achterwege. Waarschijnlijk vinden bepaalde vormen van psychopathie hier hun oorsprong.

5. Ook de "rol" regelt het gedrag.

Later in de ontwikkeling ontstaat een tweede type van gedragsregelde instantie. Ieder mens neemt in tusschenmenselijke relaties steeds een bepaalde positie, een status, in. Bij zo een positie hoort een geheel van verwachtingen, die anderen ten aanzien van het te vertonen gedrag koesteren. Van een meisje wordt wat meer netheid, van een jongen meer bravoure, van de oudste meer verantwoordelijkheidszin, van de jongste wat verwend-doen verwacht. Gedrag volgens zo een sociale set van verwachtingen noemen wij een rol. Het kind leert al vroeg dat de positie die het inneemt aan het "spelen" van de bijbehorende rol gebonden is. Wijkt hij teveel daarvan af, dan daalt hij in de achting van de anderen. (hij verliest zijn prestige) en op de duur kan hij zelfs zijn positie niet meer handhaven.

Het spelen van de rol volgens de sociale verwachtingen heeft goedkeuring van anderen tot gevolg; het niet conformeren daarentegen leidt tot afkeuring. Deze sociale contrôle én het prestige maken, dat het voor de mens- meestal -tot een, secundaire, door het sociale leven veroorzaakte, behoefte wordt, zich aan zijn rol (of rollen, zoals wij nog zullen zien) te houden). De voornaamste rollen zijn die naar geslacht, leeftijd, beroep, klasse of stand. Binnen zulke rollen bestaan weer andere, die individuele mensen zijn toebedeeld en waaraan zij zich houden: leider, bemiddelaar, vertrouwensman, bron van informatie, "wijze"...

De rollen geven leiding aan het gedrag en perken het in. Wij kunnen ze beschouwen als maatschappelijke verkeersregels. Zij maken, dat het gedrag van iedere mens weliswaar een zekere starheid vertoont, maar tevens geven zij hem in allerlei situaties het houvast., zonder hetwelk hij-en zijn partners- in onzekerheid zou gaan verkeren. Voorbeeld: in de rol van gastheer is het sociaal onaanvaardbaar, een wijdlopig conversatie-partner het zwijgen op te leggen; in de rol van voorzitter wordt het echter juist verwacht.

Hoofdstuk IV.

ROL EN STATUS.

1. Status en prestige.

Niet alle groepsleden hebben dezelfde positie in de groep. De plaats die iemand in een groep inneemt wordt bepaald door de rechten en plichten t.o.v. andere groepsleden en de groep als geheel. De plaats van een persoon (of een sub-groep) in een groep, zoals hier onschreven, wordt status genoemd.

Men onderscheidt enkele aspecten van de status:

1. verkregen status (ascribed status) is de plaats die men iemand in een samenleving toewijst, zonder dat de betrokkene er iets aan hoeft te doen of kan doen. Hij is gebaseerd op uiterlijke kenmerken zoals leeftijd, geslacht e.d. Bijvoorbeeld, een oude man heeft een andere status in onze maatschappij dan een jong meisje.
2. verworven status (achieved status) berust op factoren, waarop de betrokken persoon wel invloed heeft, zoals het werk dat hij doet, de bevoegdheden, het gezag e.d.
3. reflected status, gebaseerd op de status van iemand met wie de betrokkene in een relatie staat (chauffeur van de directeur, secretaresse van een minister).

In iedere groep treft men een statusstelsel aan, waarin al deze aspecten een rol spelen. De relatieve belangrijkheid van deze aspecten zal verschillen van groep tot groep.

De status van een persoon komt tot uitdrukking in statussymbolen. Bijvoorbeeld in een bedrijf hebben de kleding, de grootte en de inrichting van de kamer, het telefoontoestel, de werktijden e.d., mede de betekenis van statussymbolen.

Een van de belangrijkste kenmerken van de status is het prestige, dat daaraan gekoppeld wordt. Daardoor is het mogelijk in een groep "hogere" en "lagere" lagen te onderscheiden.

Een statusstelsel wordt aangetroffen in alle groepen, zowel kleine als grote. De statussystemen van kleinere groepen, die deel uitmaken van een groter geheel, worden niet alleen van binnenuit bepaald. De statusstructuur van het grotere sociale verband werkt door in de subgroepen. Zo vindt men in de meeste groepen bijvoorbeeld in bedrijven, tot op zekere hoogte een weerspiegeling van de standenstructuur van de maatschappij. Aan de andere kant is het ook waar dat de statussystemen van subgroepen ook de structuur van de maatschappij beïnvloeden.

In alle bekende culturen vindt men een sociale hiërarchie in een of andere vorm, d.w.z. verschillende waarderings van bepaalde maatschappelijke categorieën. De sociale hiërarchie uit zich vaak in verschillende rechten en plichten en in de arbeidsverdeling. Elk van deze categorieën vertoont ook bepaalde gedragspatronen.

De sociale waardering kan gebaseerd zijn op het geslacht, de leeftijd, het beroep, de afstamming, enz. Soms schuilt er geloof in erfelijke bepaaldheid van het individu achter. Dit ziet men bijvoorbeeld in het kastensysteem. De kasten zijn erfelijk en hebben een endogaam karakter (d.w.z. huwelijken worden alleen binnen de kaste gesloten). Oorspronkelijk was ook de beroepsindeling gebonden aan kastenindeling.

Middelleeuws Europa was gekenmerkt door een standenstructuur (geestelijkheid, adel, burgerij). De standen waren erfelijk (behalve de geestelijkheid). Zij hadden een maatschappelijke functie; de geestelijkheid wijdde zich aan de godsdienstige aangelegenheden en de wetenschapsbeoefening, de adel had krijgsdienst tot taak, de burgerij werkte in ambacht en handel en de boeren verzorgden de landbouw. De standen hadden ongelijke rechten en plichten.

De moderne samenleving kent geen formele sanctionering van de ongelijkheid. De economische ongelijkheid was vooral belangrijk in de XIX eeuw. De belangentegenstellingen tussen de bezitters en de niet-bezitters hebben geleid tot een klassenstructuur met een frontmentaliteit. Het zuivere klassebewustzijn leefde vooral in de arbeidersklasse; de burgerij had meer standgevoel. Het klassebewustzijn impliceert het zich inzetten voor de klasse en het niet willen verlaten van de klasse. Het standsgevoel is niet in strijd met het verlangen in een hogere stand opgenomen te worden.

Het sociale prestige, dat iemand geniet, is afhankelijk van de waarden die in de samenleving aanvaard zijn. Een van de centrale waarden van onze samenleving is de arbeid en het is ook geen wonder dat het soort werk dat men verricht, het beroep, één van de voornaamste factoren is, die het sociale aanzien van een individu bepalen. Vroeger was het eerder zo dat het niet hoeven te werken het sociale aanzien verhoogde, (leisure class). Het idee van de leisure class werkt toch nog wel door. In hogere beroepen ontvangt men geen loon, maar honorarium. Om zijn prestige te verhogen, wil men graag laten zien dat men niet helemaal aan een bepaalde arbeidsorde onderworpen is.

Een hiërarchie van de beroepen geldt alleen voor een bepaalde maatschappij. In Amerika waren vroeger de beroepen, verbonden met het onderwijs, tamelijk laag geschat. De laatste tijd zijn ze vooruit gegaan, maar toch geniet bijvoorbeeld een hoogleraar in Europa een veel hoger prestige dan in Amerika.

Het sociale aanzien van een beroep wordt bepaald door het samenspel van een reeks van factoren zoals de betekenis voor het voortbestaan van de maatschappij, de verantwoordelijkheid, scholing, persoonlijke risico's, sociale contacten, kwantitatieve verhoudingen (schaarste), de macht die de uitoefening van het beroep vergezelt, enz.

In een nederlands onderzoek (van Heek: Stijging en daling op de maatschappelijke ladder) werd het cultuubezit door de onderzochte personen het vaakst genoemd als criterium van sociale waardering (vaker dan beroep). Onder cultuubezit verston- den de respondenten meestal de ontwikkeling, kennis en bescha- ving.

Achter verschillende van de genoemde criteria schuilt waarschijnlijk een belangrijke factor: de macht of invloed.

In een dynamische maatschappij is men vrij om op te stijgen naar een hogere stand en het streven van veel mensen is juist hierop gericht. Antagonistische gevoelens gelden meestal de dichtstbijzijnde standen; het ressentiment de direkt-hogere stand; en de minachting de direkt lagere stand. (Zeer instructief in dit opzicht is Davis Gardner : Deep South).

Het standbesef baseert zich op de eigen superioriteit t.o.v. de lagere standen. De mensen, die tot de "laagste" stand gerekend worden, missen dit collectieve superioriteitsgevoel. Zij vinden zichzelf "net zo goed als ieder ander". Zij doen een beroep op de menselijke gelijkheid in plaats van op de eigen superioriteit, er is dus geen laagste stand.

In een Amerikaans onderzoek (West Plainville, U.S.A.) kwam duidelijk naar voren, hoe het standsgoed vormend was met morele en religieuze waarderings (lager = moreel slechter). Morele diskwalificaties zijn zeer verspreid in de sociale waardering van de standen.

De barrières tussen de standen belemmeren de communicatie in de maatschappij. Huwelijk, persoonlijke omgang en vriendschap tussen mensen uit verschillende standen worden niet graag gezien. Binnen een stand wordt de intimiteit bepaald door de interpersonale afstand, bij mensen van verschillende standen door de afstand tussen de standen.

De standen oefenen een zekere desintegrerende invloed uit op de samenleving. Zij dragen bij tot het ontstaan en voortbestaan van sociale spanningen, wantrouwen en misverstanden. Soortgelijke problemen doen zich ook voor in het bedrijf, waar de stratificatie de communicatie kan belemmeren.

Het bevorderen van de communicatie in de maatschappij door meer persoonlijk contact tussen mensen uit verschillende standen zou zeker bijdragen tot de integratie van de samenleving.

2. De rol als regulerende instantie.

Een buitenstaander kan zich een tot op zekere hoogte juiste voorstelling maken van het gedrag van een onbekende persoon in bepaalde bekende situaties. Er bestaan gedragspatronen, eigen aan de dragers van bepaalde posities (status) in bepaalde situaties. Er is b.v. een officiersgedrag t.o.v. ondergeschikten, gelijken, meerderen, op het exercitieterrein, in de mess. Het geheel van normen en verwachtingen, die men koestert jegens een persoon in een bepaalde positie (status), noemen wij de rolverwachting.

Iedere mens heeft verschillende posities (zowel verworven als gekregen) en daarom moet iedere mens verschillende rollen vervullen. Bijvoorbeeld dezelfde persoon heeft de rollen van chef t.o.v. zijn ondergeschikten; van collega t.o.v. zijn collega's; van ondergeschikte t.o.v. zijn superieuren; thuis heeft hij de rollen van echtgenoot en vader; in de bus de rol van de man van een bepaalde leeftijd.

Men begint de rollen zeer vroeg te leren. De opvoeding is mede daarop gericht het kind zijn verschillende rollen te leren; de rol behorende bij zijn leeftijd t.o.v. leeftijdsgenoten en t.o.v. mensen van andere leeftijden; de rol behorende bij het geslacht t.o.v. mensen van hetzelfde geslacht en t.o.v. mensen van andere geslacht; de rol van een kind t.o.v. zijn ouders, enz. De rol behorende bij een beroep leert men gedeeltelijk in de vakopleiding en gedeeltelijk gedurende de "inwerkperiode" in het beroep door middel van observatie en imitatie en reacties van anderen.

In de sociale omgeving bestaan stereotype verwachtingen omtrent het gedrag, dat past bij een bepaalde status. Deze sociale omgeving oefent sociale contrôle uit op een juiste rolvervulling. Degenen wier verwachtingen voor iemand belangrijk zijn, vormen voor hem de criteriumgroep (criterien population). De drager van een bepaalde status gaat zichzelf zien met de ogen van de criteriumgroep en zijn rolgedrag beoordelen, om het, zo nodig, te corrigeren. Daarbij wordt men gemotiveerd door de wens door de anderen te worden aanvaard.

De rolverwachtingen vormen een deel van de cultuur. Daarom kunnen wij het menselijk gedrag niet los van de cultuur zien. Sociaal-wetenschappelijk kunnen wij b.v. niet over de vrouw spreken; wij zouden wel kunnen spreken over de nederlandse huisvrouw uit het middenstandmilieu na de tweede wereldoorlog. Ook de oudere ontwikkelingspsychologie, waarin gesproken werd over de ontwikkelingsfases, die het kind doorloopt, werd gerelativeerd door studie van vreemde volken. Het blijkt dat deze fases, (b.v. kleuter, puber) verschillend zijn in verschillende culturen.

De sociale rollen zijn complementair. Elke rol heeft een tegenrol: vader - kind, onderwijzer - leerling, chef - ondergeschikte, verkoper - klant. Voor een juiste (d.w.z. aan de verwachtingen beantwoordende) vervulling van één rol is een juiste vervulling van de tegenrol noodzakelijk.

De sociale rollen vormen de persoon mee, ofschoon zij wel een marge van persoonlijke vrijheid aan de mens overlaten. Sommigen spreken ook over de persoonlijke rol, d.w.z. het gedrag dat van iemand wordt verwacht op grond van persoonlijke bekendheid. (het type zoals de komiek, de causeur, de vaderlijke vriend). Het gedrag, bepaald door de sociale rol, en het persoonlijke gedrag spelen altijd samen, zij het in verschillende proporties.

3. Rolconflicten.

Over een rolconflict spreken wij, wanneer de criteriumgroep tegenstrijdige verwachtingen koestert ten aanzien van het gedrag van een statusdrager. De criteriumgroep van een baas in een bedrijf bestaat uit zijn directe superieuren, directe ondergeschikten en zijn collega's. In veel gevallen zijn de verwachtingen van de superieuren ten aanzien van het gedrag van de baas tegenstrijdig met de verwachtingen van de ondergeschikten. Een goede vervulling van de rol is in deze gevallen niet mogelijk; hier spreken van een rolconflict.

De meeste mensen behoren tot meerdere groepen tegelijkertijd. Dit brengt met zich mee, dat één persoon over het algemeen meerdere rollen moet vervullen. Wanneer verschillende groepen waartoe men behoort, tegenstrijdige waarden aanhangen, is het waarschijnlijk dat dit tot uiting komt in de sociale rollen, die voor de leden van deze groepen gelden. Het vervullen van rollen, die met elkaar in strijd zijn, door dezelfde persoon kan tot een conflict binnen de persoon zelf leiden.

4. De sociale functies van de rol.

Goede vertolking van de rollen is één voorwaarde voor een goed functioneren van de groep. Dit spreekt het duidelijkst in organisaties waarin samenwerking zeer belangrijk is (voetbal-elftal, werkteam), maar is zeer belangrijk ook in andere groepen. Gebrekkig rolgedrag leidt tot misverstanden en onzekerheid in de omgeving: de anderen kunnen hun houding niet bepalen. Het gebrekkige rolgedrag wordt vaak veroorzaakt door een foutieve interpretatie van de rolverwachtingen.

Aan het individu geeft zijn sociale rol zekerheid. Doordat men een rol te vervullen krijgt, weet men hoe men zich moet gedragen. Men wordt niet gedwongen zijn gedrag telkens opnieuw te ontwerpen en men wordt niet telkens weer voor de vraag gesteld, hoe de omgeving dat gedrag zal waarderen. Bovendien geeft een goede rolvervulling aan de roldrager het gevoel van geborgenheid, omdat hij dan weet, dat de omgeving zijn gedrag goedkeurt.

Aan de andere kant kunnen wij de sociale rol zien als een pressie tot conformisme, uitgeoefend door de groep. Boven werd gezegd dat de groepen sociale contrôle uitoefenen op een "juiste" vervulling van de sociale rollen. Dit betekent, dat vanuit de groep druk wordt uitgeoefend op de roldrager om hem het gedrag op te dringen dat de groep hem voorschrijft. Op deze wijze wordt originaliteit en spontaneïteit tegengaan.

Degene, die zich niet kan of wil conformeren aan de voor hem geldende rolverwachtingen, wordt deviant genoemd. Deviantie wordt door de groep moeilijk verdragen. De groep zal pogingen in het werk stellen, die tot een correctie van zijn gedrag moeten leiden. Worden daarmee geen verwachte resultaten bereikt, dan wordt de deviant uit de groep gestoten.

Hoofdstuk V.

DE PERSOONLYKHEID EN HAAR ONTWIKKELING. (vervolg).

1. Het bewustzijn.

Mensen zijn niet alleen individuele personen, zij weten ook dat zij dat zijn. Waarschijnlijk leert het kind zichzelf als een zelfstandigheid, een "ik" te beschouwen, uit de wijze waarop anderen zich ten opzichte van hem gedragen. Hij gaat er zich -door hun reacties- een beeld van vormen, hoe hij aan anderen verschijnt. Aldus leert hij zichzelf kennen als door een spiegelbeeld. Hij leert dat hij iemand is (kinderen spreken van zich-zelf eerder als "Piet" dan als "ik") en hoe hij is. Daarnaast speelt het persoonlijk geheugen een grote rol, omdat het de vroegere ervaringen in hun betrokkenheid op het "ik" vasthoudt en aldus de continuïteit van het "ik" in de tijd verzekert. Dit bewust worden van het eigen zelf is een belangrijke factor in de ontwikkeling van het egosysteem. Want doordat wij de reacties van anderen op ons gedrag waarnemen, ondervinden wij welk gedrag bevredigend (dat wil zeggen, althans sociaal, aanvaardbaar) is en welk gedrag dat niet is. Dat leidt tot betere aanpassing. Het merendeel van de tijd zijn wij ons niet bewust van onszelf. Het zelfbewustzijn treedt het duidelijkst op, wanneer wij in een crisis verkeren of met een probleem worstelen. (vergelijk het engelse self-conscious, dat "verlegen" betekent).

Het beeld dat de mens van zichzelf heeft (het "self-concept") is lang niet altijd een objectieve weergave van de werkelijkheid. Evenmin trouwens als het beeld dat anderen van hem hebben. In hoofdstuk I hebben wij gezien, hoe de mens de gegevens van zijn omgeving veelal vertekent en interpreteert, om aldus zijn aanpassing te vergemakkelijken. Het is wel duidelijk dat in nog veel meer gevallen de zekerheid (= vrijzijn van angst) gekocht wordt met een vertekent beeld van onzelf. Aan de normen en voorbeelden die anderen ons stellen en die wij hebben geïnternaliseerd, ontleen wij een Ideaal-beeld van onzelf. Zo zouden wij willen zijn en zó zouden wij een ander willen voorkomen. Het beeld strookt natuurlijk niet met de realiteit; het is het ideaal dat wij voor ogen hebben, als wij goede voornemens maken. Maar tevens heeft dit ideaalbeeld de neiging, de realiteit te verdoozelen. Immers als wij al gelijk zijn aan dat ideaal-beeld van ons zelf, hoeven wij naar de realisering daarvan niet meer te streven. Het ik kunnen wij dan beschouwen als een instantie, die gegevens, welke niet met het ideaalbeeld stroken, buiten het bewustzijn houdt. Het Ueber-ich waarover wij al spraken, heeft een dergelijke functie ook; het houdt opwellingen die met de geïnternaliseerde normen overeenkomen buiten het bewustzijn. Zijn Ideaal-ik en Ueber-ich dan twee termen voor hetzelfde? Inderdaad kunnen zij in functie en inhoud overeenkomen. Maar er kan ook conflict tussen beide bestaan: sommige mensen hebben als ideaal een niets-ontziend avonturier te zijn, terwijl hun Ueber-ich hun verbiedt iets anders te zijn dan een conformerend burger. Het Ideaal-ik wijst de weg naar nieuwe mogelijkheden; het Ueber-ich vertegenwoordigt overgeleverde waarden, die soms versleten zijn.

Zoals wij zeiden, het "ik" houdt strevingen die niet met een ideaal-beeld stroken, buiten het bewustzijn. Dat heet verdringen. Hetzelfde geldt voor de herinnering aan dingen die wij wel gedaan hebben, maar die niet bij het beeld passen dat wij van onszelf gaarne hebben. "Vergeten" is dus dikwijls verdringen. Wij allen hebben aldus een aantal "blinde vlekken". Confrontatie met wat wij hebben weten te verdringen kan uiterst pijnlijk zijn. Dit is een van de redenen, waarom het ongewenst is aan eenieder die erom vraagt, een over hem uitgebracht psychologisch rapport ter lezing te geven.

Het bewustzijn -en vooral het bewustzijn van zichzelf als een redelijk wezen- maakt dat de mens méér is dan een aanpassingsautomaat. Juist omdat hij bewust een beeld van zichzelf kan vormen, kan hij afstand nemen van zichzelf en zich bezinnen op zijn daden en plannen. De mens kan dus als het ware een excentrische positie innemen ten opzichte van zichzelf. Zo kan hij zichzelf waarderen en zelfs tegen de druk van vitale behoeften en sociale eisen en tegen eigen ingeslepen gewoonten in, aan zijn leven een andere richting geven. In alle bescheidenheid dient gezegd, dat het hem slechts bij enkele hoogtepunten van zijn leven pleegt te gelukken, zich van die druk te bevrijden. Soms hanteert de mens dus redelijke overwegingen, al zijn ze dan nog dikwijls maar rudimentair of bij nadere analyse terug te voeren op door het "ego" (het "ik") gebruikte zelfrechtsvaardigingsmiddelen (daarover later).

Samenvattend, het egosysteem wordt gezien als de kern van het -principieel bewust te maken- menselijk streven naar fysiek, sociaal en geestelijk welzijn. Daarbij bedient het zich van een censuur-instantie: het Ueber-ich. Maar als het Ueber-ich té veeleisend wordt, té tyranniek, dan bestaat kans dat de voorschriften ervan uit het bewuste leven worden verwijderd, verdrongen. Het ideaal-ik geeft leiding aan de gedragingen, zoals ook de rolconcepten dat doen. Het basismateriaal waarmee het ego werkt, zijn temperament, capaciteiten en de in het geheugen voorhanden lessen van het verleden. De instrumenten die het hanteert zijn de zintuigen en het bewegingsapparaat, die de schakels met de buitenwereld vormen. Het ego vervult zijn functie door selectief in te werken op de gegevens van de buitenwereld en ze te interpreteren in hun waarde voor de aanpassing van eigen behoeften en de wereld buiten. Dat hebben wij genoemd: zingeving.

In het ego-systeem vinden hun plaats: de eigen behoeften, zowel de allereerste als de verworven, sociaal en cultureel bepaalde behoeften; de gewoonten die als persoonlijke vormen van behoefte-bevrediging gelden; eigen opvattingen en standpunten; het persoonlijk en toegankelijk geheugen.

Over de behoeften nog een enkel woord. Het is met ons zo gesteld, dat wij niet alleen in de loop van ons leven de primaire behoeften steeds meer differentiëren en nieuwe verwerven, maar dat ook de succesvolle middelen die wij tot bevrediging ervan aanwenden, zelf tot behoeften worden. Dat noemen wij "functionele autonomie der bevredigingsmiddelen" (G.W. Allport). Als zulke tot behoeften geworden middelen niet meer adequaat zijn aan het oorspronkelijke doel, krijgen wij dus tegenstrijdige behoeften.

Voorbeeld: een ambachtsman doet zijn werk om daarvan te bestaan. Hij heeft geleerd het goed te doen. Dit middel wordt op de duur een secundaire behoefte. Wordt hem nu gevraagd een haast-werk af te leveren, dat goed betaalt, dan komen de behoeften in conflict. Of ook, de arme man die ten koste van zeer veel energie zich rijkdom heeft verworven. Als hij arrivé is, kan hij niet meer ophouden met geld te verdienen: wat middel was, is tot behoefte geworden.

2. De afweermechanismen van het ik.

Zodra het ego-systeem niet goed functioneert, dat wil zeggen aan zijn opgave, de aanpassing te verwezenlijken, niet voldoet, ontstaat onzekerheid en angst. Als het ego daarentegen wel goed functioneert, uit zich dat in een verhoging van het gevoel van eigenwaarde. Kortom het streven is erop gericht, angst te vermijden en in eigen achting (meestal via die van anderen) te stijgen. Het ego vervult de taak nooit volledig. Het evenwicht is altijd précair (metastabiel). Dat komt, omdat de situaties waarin wij leven steeds veranderen; omdat steeds andere rollen gespeeld moeten worden; steeds andere -en soms tegenstrijdige- eisen worden gesteld. Dat komt ook, omdat de eigen behoeften niet altijd stroken met de normen van de sociale rollen en van het Ueber-ich en omdat de eigen capaciteiten niet altijd toereikend zijn voor de opgaven die het leven stelt. Het ik bevindt zich dus altijd op de snijlijn van behoeften en eisen; angst en onzekerheid dreigen voortdurend.

Het is een der grootste verdiensten van de "dieptepsychologie" (de psycho-analyse van Freud) geweest, te hebben ontdekt, dat het ik ook over middelen beschikt om zichzelf tegen de bedreigingen van de angst te weer te stellen. Wij noemen die middelen: "afweermechanismen" (defense-mechanisms). Zulke afweermechanismen kunnen juist als de andere middelen die het "ik" gebruikt om tot aanpassing aan de wereld te geraken, tot een "functionele autonomie" geraken. Het worden dan habituele trekken van het ik, die steeds meer op dezelfde wijze worden toegepast en waaraan het "ik" een bepaalde bevrediging ontleent, ook als zij hun eigenlijke doel -het voorkomen van angst-missen. Deze trekken vormen dan juist -omdat ze zo klaarlijkkelijk inefficiënt zijn- een zwakke plek in het ik, die door weer nieuwe afweermechanismen moet worden verdedigd. Overgevoelighed en lange tenen vinden hier meestal hun verklaring. Mensen bij wie de meeste tijd en energie heen gaat, niet met het zoeken van een constructieve aanpassing aan hun omgeving of aan bovenpersoonlijke idealen, maar met het opwerpen van dammen tegen hun eigen angsten, noemen wij neurotisch. ("Een neuroticus is iemand die habitueel zijn doeleinden zoekt te verwezenlijken met behulp van middelen, die reeds in het verleden gebleken zijn, daartoe niet dienstig te zijn.")

Angst en onzekerheid zijn niet alleen pijnlijke ervaringen; zij vertonen ook een belangrijke positieve biologische functie: het zijn noodsignalen die waarschuwen, dat het evenwicht in gevaar raakt en aldus stimuleren zij het "ik" tot het toepassen van correctiemiddelen.

Afweermechanismen kunnen reëel en constructief zijn (hard werken om slechte punten te ontgaan), maar meestal reserveren wij de term voor de middelen die het ik aanwendt om zichzelf te handhaven, zonder dat de reële aanpassing aan de buitenwereld erdoor wordt bevorderd. De bron van de evenwichtsverstoring blijft dus bestaan, zodat het afweermechanisme zelf-perpetuerend is.

Het eerste afweermechanisme is wel de "verdringing", die ter loops al is vernoemd. Wat in het egosysteem niet past, wordt onderdrukt, onbewust gemaakt. Sommige verdringingen zijn persoonlijk (zoals het vergeten van een voor ons pijnlijke gebeurtenis); andere zijn cultureel bepaald (zoals het verdoozelen van de belangrijke rol van het sexuelle, althans in onze samenleving). Wat verdrongen is blijft echter toch als "kracht" werkzaam en uit zich op een andere wijze, b.v. in versprekingen. Ook wordt dikwijls een substituut voor het onaanvaardbare gezocht, zoals het vertellen van vieze moppen. Een bijzonder voorbeeld van substitutie is de symbolische wensvervulling: b.v. het gaan zien van films over rijke of stoere mensen; het lezen van liefdesverhalen in het Libelle-genre. Ook de sublimering is een vorm van substitutie: voor iets wat niet mag en daarom verdrongen is, komt iets in de plaats wat sociaal wel aanvaardbaar is: de destructieve neigingen die zich uiten in de beroepskeuze aannemer van sloopwerken of de bemoeizucht die wordt botgevierd in het beroep psycholoog. Deze gedachten-gang voert tot het aannemen van een soort "wet van het behoud van psychische energie".

Nauw verwant aan het verdringen is het herinterpreteren van de situatie zodat ze niet neer ego-bedreigend werkt. Dat kan met voorbije situaties gebeuren: als wij in onze herinnering een fraaiere rol spelen dan wij in feite gedaan hebben. Ook met toekomstige geanticipeerde situaties: als wij al dagdromend alle puntige opmerkingen verzinnen, waarmee wij morgen de baas eens in het nauw zullen drijven. En tenslotte met actuele situaties, zoals wanneer wij "tot ziens" zeggen in plaats van "goede avond" tegen een minder welkome gast.

Veelal worden alle middelen waarover fantasie en intellect beschikken aangewend voor zulke herinterpretaties; dat noemen wij rationalisatie (het als redelijk voorstellen van wat het niet is). Als de zaken slecht gaan geven wij de schuld aan imaginaire vijanden die tegen ons ageren, of als Jansen de door ons zozeer begeerde baan krijgt, zeggen wij: "als ze zo een sul nemen, moet het wel een snertbaan zijn". Dit is de rationalisatie van het "zure druiven type". Omgekeerd kan ook iets wat onprettig, maar onontkoombaar is, als aantrekkelijk worden voorgesteld.

Als de verdediging de vorm aanneemt van zelf-rechtvaardiging (justificatie, complementaire projectie) krijgen de omstandigheden de schuld. De laborant wiens werk niet deugt, geeft de schuld aan "dat rotmateriaal" of zegt "met zo'n baas valt niet te werken".

Projectie betekent in de psychologie in het algemeen het aan de buitenwereld toevoegen van kwaliteiten die aan de binnenwereld zijn ontleend. Het is dus "externaliseren" tegenover het "internaliseren", dat wij bij de beschrijving van het ontstaan van het Ueber-ich hebben leren kennen.

Zo worden angsten verklaard door op vermeende bedreigingen te wijzen. Wie dwangmatig iedere avond alle sloten en grendels een aantal malen controleert en dan nog niet gerust is, wijst erop dat er "de laatste tijd zoveel gestolen wordt". (angstprojectie). Wie geen kans ziet eigen egocentrische neigingen voldoende te onderdrukken, dicht aan anderen egoïstische motieven toe (schuldprojectie: "zoals de waard is vertrouwt hij zijn gasten"). Van iemand die voortdurend en ten onrechte, meent dat anderen hem in de bevrediging van zijn ik-behoeften dwarsbomen, zeggen wij dat hij een "paranoïde instelling" heeft. Het extreem ervan heet "vervolgingswaan".

De introjectie bestaat hieruit, dat de bedreigde zich vereenzelvigd met de bedreiger en zich aldus schikt naar de eisen die aan hem gesteld worden. (vergelijk het ontstaan van het Ueberich).

Een verdere groep van afweermechanismen kunnen worden samengevat als escapisme. Het bestaat uit een de ogen sluiten voor wat de stabiliteit van het ego zou kunnen bedreigen. Daaronder vallen dagdromen (naar de inhoud tevens rationalisatie), zich opsluiten in hobbies, het berijden van stokpaarden, "de kop in het zand steken" en tenslotte de angstverstijving en het flauw-vallen. Andere middelen zijn: zich te buiten gaan aan alcohol of narcotica. Maar evengoed: het zich storten in werk of liefhebberijen om een onbeantwoorde liefde te vergeten of overgrote activiteit in het studentenleven om slechte studieresultaten te ontkomen, gevolgd door justificatie van het niet-gehaalde examen: "ik had het ook zo druk".

Voorts dient genoemd het verleggen van het aspiratie-niveau (level of aspiration). Door zijn eisen aan de toekomst heel laag te stellen, voorkomt men bij voorbaat dat men zou kunnen falen en daardoor in zijn zelfgevoel gekwetst zou raken. Maar door de aspiratie veel te hoog te stellen, is men omgekeerd al bij voorbaat geexcuseerd als men zijn doel niet bereikt.

Als laatste afweer-mechanisme noemen wij de compensatie van minderwaardigheidsgevoelens. Dit kan tot grote prestaties leiden: Demosthenes compenseerde zijn spraakgebrek, dat een bedreiging voor zijn ego vormde, door een groot redenaar te worden. Een veel geplaagde leerling poogt de beste cijfers te halen. Verwand aan de compensatie is het afreageren: de nederlaag tegenover de zakenpartner wordt gewroken op de hond of op de auto. Ook het krampachtig streven naar eerbewijzen of luxe-goederen kan gelden als een poging, gevoelens van minderwaardigheid te compenseren. (nouveau-riche)

De afweer-mechanismen van het ik zijn erop gericht de ware bron van de bedreiging van de eigenwaarde te versluieren en door herstructurering van de situatie het zelfvertrouwen te herwinnen. Zij behoren niettemin toch tot het normale aanpassingsapparaat. Alle mensen gebruiken afweermechanismen. Zonder afweermechanismen zouden wij voortdurend ten prooi vallen aan aanslagen op ons gevoel voor eigenwaarde en tot neerslachtigheid vervallen. Slechts het voortdurend en bij uitsluiting gebruik maken van afweermechanismen, mogen wij ongezond, c.q. abnormaal noemen, omdat daardoor een constructieve aanpassing aan de realiteit verhinderd wordt. Met name bij plotselinge bedreigingen van het "ik" voorkomen zij angst en houden zo het evenwicht in stand.

Hoewel door de afweer-mechanismen de realiteit wordt vertekend mogen wij het gebruik ervan niet met liegen gelijk stellen. Er is een tweevoudig onderscheid. Ten eerste verlopen de afweermechanismen onbewust. Althans naar hun functie; niet naar hun inhoud. Dus: ik ben mij er wel van bewust, dat ik anderen de schuld geef, maar ik ben er mij niet van bewust dat ik dat doe om mijzelf te rechtvaardigen. Ten tweede is liegen erop gericht, aan andere personen een foutief beeld van de werkelijkheid (zoals ik die zie) op te dringen, terwijl het afweer-mechanisme tot functie heeft, mijzelf zo een foutief beeld te verschaffen.

Een duitse karakteroloog, Künkel, onderscheidt twee mensentypen; naar het overwegen van een "sachliche", of een "Ich-hafte" instelling. In feite zijn in alle gedragingen beide aspecten aanwezig. Studeren voor een examen is duidelijk "sachlich", maar zonder bevrediging van het "ik" zouden wij er gauw mee ophouden. Bij afweer-mechanismen daarentegen staat duidelijk het Ich-hafte op de voorgrond. Het is dus geen kwestie van of-of, maar van meerofminder.

3. Het onbewuste.

Tegenover het "bewuste", staat het "onbewuste". In ons persoonlijkheidsmodel is dat de verzamelnaam voor wat wel is opgenomen, maar is verdrongen; wat als niet voor het ego belangrijk is vergeten; en naar de mening van sommigen, wat wel tot de psychologische erfenis van de "soort" zou behoren; maar niet tot individuele ontwikkeling is gekomen. Het onbewuste is zuiver hypothetisch; wij concluderen slechts tot het bestaan ervan omdat het bestaan ervan bepaalde gedragingen mede zou kunnen verklaren. De grens tussen bewust en onbewust is een vloeiende. In bepaalde situaties duiken herinneringen op, waarvan wij niet wisten dat wij ze nog hadden. Andere inhouden van het onbewuste komen helemaal niet naar boven, maar de energie die zij vertegenwoordigen, ontaardt zich in vreemde versprekingen, de inhoud van dromen, gevoelens die "geen oorzaak" lijken te hebben. ("Ich weiss nicht was soll es bedeuten, dass ich so traurig bin").

Voor zover de inhoud van het onbewuste daarin door het "ik" weggedrongen is, omdat het onaanvaardbaar was voor het "Ueber-ich", zien wij het in ogenblikken, waarop het "ik" zwak is, in de vorm van driftmatige opwellingen weer opduiken. ("de ware aard komt boven", zoals in toestanden van grote spanning, vermeoidheid, en vooral, dronkenschap). De mens verliest dan zijn "beheersing". Ook delen van het Ueber-ich zelf kunnen naar het onbewuste worden verwezen. ("zijn geweten het zwijgen opleggen"), maar zij blijven dan de mens door vage gevoelens van schuld plagen.

Hoofstuk VI.

WAARNEMEN EN DENKEN IN SOCIALE INTERACTIE.

1. De functie van de groep.

Wat betekent de groep voor het individu ? De mens heeft een behoefte aan het verbonden zijn, aan gewaardeerd worden en zichzelf waarderen, hij wil iets betekenen. In de groep zoekt hij naar de bevrediging van deze behoefte. De groep (het "wij") geeft hem een bovenpersoonlijke rechtvaardiging van zijn zo-zijn.

Boven hebben wij reeds gezien dat de groep geborgenheid schenkt aan de mens, maar ook van hem eist, dat hij zijn denken en zijn gedrag onderwerpt aan bepaalde regels, die door de groep worden gesteld en dat de devianten uit de groep worden gestoten. Er is dus sprake van beïnvloeding van een mens door een groep.

Wij beïnvloeden anderen op verschillende manieren en wij worden zelf door anderen beïnvloed. Ons gevoel van eigenwaarde wordt mede bepaald door onze mening over wat anderen van ons denken. Dit is één van de oorzaken van de beïnvloedbaarheid van de mens. De groep past sancties toe op devianten. Degenen die zich niet conformeren aan het gedrag en de opvattingen, die in de groep als wenselijk gezien worden, worden buitengesloten.

Op dit gebied werden verschillende experimenten uitgevoerd. Hierbij zoekt men meestal naar het "hoe" en niet naar het "waarom" van de beïnvloeding.

Sherif heeft groepjes mensen afstanden laten schatten. In het begin liepen de individuele schattingen uiteen. Bij herhalingen groeiden de individuele normen naar elkaar toe; er ontstond een groepsnorm. Hierin zien wij een voorbeeld van willekeurige beïnvloeding van het individu door overige groepsleden.

Fisher heeft het experiment van Sherif herhaald in twee groepen; in de ene groep heeft hij van tevoren coöperatief klimaat geschapen, en in de andere groep concurrentie. De coöperatieve groep vond aanzienlijk sneller een groepsnorm dan de groep bestaande uit concurrenten. Onderlinge sympathie verhoogt de beïnvloedbaarheid.

Asch heeft een aantal mensen in kleine groepjes de lengte van staven laten vergelijken. In elk groepje waren de deelnemers -op één na- geïnstrueerd duidelijk fouten te maken. De meerderheid ($\frac{2}{3}$) van de proefpersonen (dus de niet geïnstrueerden) conformeerde zich aan de mening van de groepsgenoten, ofschoon men kon zien dat de mening fout was.

Gerard heeft hetzelfde experiment herhaald, waarbij hij de vraag stelde, in hoeverre de persoonlijke aanwezigheid van de anderen een rol zou spelen bij de beïnvloeding. In zijn experiment waren de "anderen" niet aanwezig (zij bestonden in feite niet). De proefpersoon kon hun reacties aflezen aan lichtjes. Het resultaat was hetzelfde als bij Asch.

In een vervolgentoets bleek dat mensen, die tijdens een proef vóór het experiment geïnformeerd waren over de door hen bereikte resultaten, zich niet zo gemakkelijk lieten beïnvloeden en langer zelfstandig bleven.

Beïnvloeding en weerstand tegen beïnvloeding hangen samen met de behoefte opgenomen te worden in de groep. Niet alle groepen zullen in een concreet geval evenveel effect kunnen sorteren. Men ondergaat gemakkelijk de invloed van een groep waartoe men graag wil behoren.

Een groep padvindders werd onderworpen aan een interview. Zij gaven te kennen dat zij graag deelnamen aan de traditionele padvinddersactiviteiten in de natuur. Eén week later werd voor deze groep een lezing gegeven waarvan het hoofdthema was: in verband met de gewijzigde maatschappelijke verhoudingen, vooral de verstedelijking, is het gewenst, dat de pasvindders meer stedelijke activiteiten gaan ontplooiën. Eén week na de lezing werden zij weer aan een lezing onderworpen: de nadruk die zij legden op de activiteiten in de natuur was groter dan vóór de lezing. De lezing werd gevoeld als een aanval op de groepstraditie. Dit had tot gevolg dat de jongens juist meer dan tevoren zich aan de traditie gingen conformeren. (Kelly en Volkart)

Ten behoeve van depropaganda-actie in Amerika om de huisvrouwen te bewegen, weinig bekende voedingsmiddelen te gaan gebruiken (o.a. lever, nieren e.d.) heeft Lewin een experiment uitgevoerd. Hij heeft drie series van telkens twee groepen gevormd, zodanig dat de samenstelling van de twee groepen in dezelfde serie zo identiek mogelijk was. In één groep in elke serie gaf een voedselspecialiste een lezing. In de andere groep werd een discussie gehouden waarbij de specialiste aanwezig was en mede discussieerde. Van de huisvrouwen uit de lezingengroepen ging 3% over tot het proberen van de aanbevolen voedingsmiddelen, uit de discussiegroepen 32%.

De persoonlijke betrokkenheid verhoogd de beïnvloedbaarheid.

In het bovenstaande hebben wij gezien wat de groep voor een individuele mens betekent en hoe deze zijn gedrag, zijn denken, zijn voelen, naar de groep richt. Het kan ook zijn, dat iemand zijn gedrag oriënteert niet naar de groep waartoe hij behoort, maar naar de groep waartoe hij graag zou willen behoren. In dit geval spreken wij van referentiegroep. Zijn eigen groep kan hem verwerpen en de andere niet accepteren. Dan hebben wij met een marginale mens te maken (b.v. parvenu, immigrant; deze laatste groep wordt meestal niet door zijn eigen groep verworpen, maar hij verkeert in een feitelijke onmogelijkheid aan het leven van zijn eigen groep deel te nemen).

Gewoonlijk is het zo, dat men tot meerdere groepen tegelijk behoort. De consequentie ervan is dat men van verschillende zijden aan beïnvloeding onderworpen is.

2. De perceptie van de ander.

Het "wij" impliceert een "niet-wij". In dit verband spreekt men over de "in-groups" en de "out-groups". Het zich sterk identificeren met een "in-groep" leidt vaak tot het ontstaan van het sociocentrisme of ethnocentrisme: het centraal stellen van de eigen groep in de wereld. Dit heeft tot gevolg dat men gaat neerzien op andere groepen. Het sociocentrisme is een belangrijke bron van sociale spanningen.

Het sociale vooroordeel kan betrekking hebben op andere rassen, standen, nationaliteiten, godsdienstige groeperingen, enz. Rationele motieven kunnen hierin een rol spelen, maar zij zijn in geen geval de enige basis van sociale vooroordelen.

Het woord "vooroordeel" betekent een oordeel, dat niet aan feiten is getoetst. Het handelen ten aanzien van anderen veronderstelt een anticipatie van hun gedrag. Deze anticipatie baseren wij gewoonlijk op veronderstellingen die op categorieën van mensen betrekking hebben. Wij rekenen de ander tot een "type". Dit versluiert het unieke karakter van de mens, maar het is de enige mogelijkheid van sociaal verkeer.

Het is merkwaardig dat wij zo vaak bevestigd worden in onze vooroordelen. Dit komt doordat wij zelf de voorwaarden gaan scheppen, die ertoe leiden, dat onze vooroordelen -onze voorspellingen over het gedrag van bepaalde personen- in vervulling zullen gaan. In de Amerikaanse literatuur spreekt men van: een "self-fulfilling prophecy" (Merton).

Enkele voorbeelden:

De neger is lui en dom; het zou verkwisting zijn veel geld uit te geven voor het onderwijs voor negers; resultaat: de negers zijn minder ontwikkeld dan de blanken; de neger is lui en dom.

De neger is een onderkruiper; hij wordt door de vakvereniging geweigerd; zijn belangen worden niet verdedigd, hij moet zichzelf zien te redden buiten de vakvereniging om; conclusie: de neger is een onderkruiper.

De dief blijft een dief; hij krijgt geen werk; door economische onstandigheden gedwongen gaat hij stelen; conclusie: de dief blijft een dief.

Het vooroordeel wordt ook bevestigd door selectieve perceptie. Men ziet gemakkelijker iets waarvoor men zich interesseert, waar men belang bij heeft, dan dingen die men niet goed kan plaatsen in zijn denkwereld.

Merkwaardig is ook, dat wij neutrale qualiteiten in gehate outgroups negatief duiden.

Voorbeelden:

Antisemieten en niet-antisemieten kunnen van oordeel zijn dat de joden intelligent zijn. De ene zal zeggen: sluw; de andere: slim. Men percipieert andere aspecten van dezelfde zaak; soms wordt hetzelfde gepercipieerd, maar het wordt anders gewaardeerd. Eigenschappen, die in de in-group gewaardeerd worden, worden in de out-groups afgekeurd. Een onderzoek in Amerika (Adorno e.a.) heeft uitgewezen dat de extreem-bevooroordeelden een bepaald persoonlijkheidstype vormen. Zij zijn over het algemeen conventioneel, zien alle menselijke relaties in de dichotomie ster-zwak, hun oordelen zijn zwart-wit, in hun behoefte aan steun van buiten onderwerpen zij zich graag aan streng gezag; zij willen deze innerlijke zwakheid niet toegeven (ook niet aan zichzelf) en doen zich zeer hard voor; zij missen de innerlijke dialectiek, die een kritische kijk op zichzelf toelaat.

Hoofdstuk VII.

INDIVIDUALITEIT.

1. Karaktereigenschappen.

De individuele eigenaard noemen wij het karakter. Het is het geheel van "eigenschappen" dat typerend is voor deze persoonlijkheid. Een karaktereigenschap of trek kan psychologisch op twee wijzen worden geanalyseerd: ten eerste naar zijn plaats in het geheel van de persoonlijkheid (het maakt b.v. verschil of een trek behoort tot een bepaald rolconcept dat geïntegreerd is in het "ik" dan wel of die trek behoort tot een vroegere rol die vanuit het onbewuste zich buiten het "ik" om in gedrag uit. Het eerste is het geval als een echtgenote trots is op haar man; het tweede als zij erg afhankelijk van hem is). Ten tweede kan een trek worden geanalyseerd naar zijn inhoud d.w.z. als een min of meer duurzame wijze van reageren op omgevingsomstandigheden. Veel van wat men in het dagelijks leven karaktertrekken noemt, zoals "verantwoordelijkheidsbesef", blijkt bij nadere analyse de resultante te zijn van verscheidene factoren, of ook niet eigen zijn aan het individu, maar voort te spruiten uit het samengaan van persoonlijkheidsfactoren met omgevingsfactoren. In een slecht georganiseerd bedrijf zullen de mensen in het algemeen minder verantwoordelijkheidsbesef tonen dan in een goed georganiseerd bedrijf.

Karaktertrekken zijn niet de oorzaken van het gedrag. Met het noemen van iemands karaktertrekken doen wij niet meer dan het constante in zijn gedrag met een naam aanduiden. Men mag dat niet gelijk stellen met iets in de persoon dat het gedrag veroorzaakt. Het verschil kan toegelicht worden aan de ontwikkeling van de natuurwetenschap. Het "gewicht" werd volgens de aristotelische denkwijze beschouwd als een attribuut -een eigenschap- van de dingen. De dingen hebben de eigenschap te vallen. Sinds Galilei, Kepler, Newton, wordt het gewicht opgevat als een relatie. Zo ook in de psychologie. Vooral Lewin heeft erop gewezen, dat het gedrag voortkomt uit de relatie, de wisselwerking tussen de mens en zijn omgeving. Oorzakelijk moet het gedrag worden verklaard uit de wisselwerking van omgevingsfactoren met persoonlijkheidsfactoren, op de basis van een gegeven aanleg.

2. Aanleg en milieu.

In het voorgaande is geschetst dat wij ons de persoonlijkheid voorstellen als een meer of minder hechte structuur van gedragsbepalende factoren. Deze manifesteren zich steeds in wisselwerking met de omgeving. Wij hebben gezien, dat deze factoren zelf weer het resultaat zijn van wisselwerking met de omgeving. Zij vormen de neerslag van onze levensgeschiedenis. (Vandaar dat het onderzoeken naar de levensloop een belangrijk hulpmiddel is bij het leren kennen van de persoonlijkheid).

De omgevingsfactoren die de ontwikkeling en vorming van de persoonlijkheid bepalen zijn vele. In het voorgaande hebben wij ze tot enkele grote rubrieken terug gebracht. (eerste opvoeding, cultuur, rollen).

De verscheidenheid van invloeden, die elk mens kan ondergaan maakt, dat elk van ons een zeer "eigenaardig" persoon wordt. Wij verschillen allemaal, wij zijn allemaal uniek. Komen alle individuele verschillen voor rekening van de omgeving? of bestaat er ook erfelijkheid van persoonlijkheidsfactoren? Hierover bestaan vanouds twee stromingen:

- a. Het nativisme stelt, dat individuele verschillen voor het allergrootste deel op verschillen in erfelijke aanleg berusten. De mens is wat hij in aanleg is en hij kan niet veel meer veranderen. Hoogstens kan de manifestatie van bepaalde eigenschappen pas op latere leeftijd plaats vinden (rijping), of door uitzonderlijke omgevingsomstandigheden onderdrukt worden.
- b. Het empirisme. Dit standpunt houdt in dat de menselijke "ziel" bij de geboorte een onbeschreven blad is, waarop door de omgeving alles geschreven wordt wat later de individuele eigenaard uitmaakt. De mens kan dus voortdurend veranderen, zij het minder naar mate hij ouder wordt. Er schuilt in deze opvatting een optimistische levensbeschouwing.

Een derde standpunt is geformuleerd onder de naam convergentie-theorie (W. Stern). Dit houdt in, dat de mens bij zijn geboorte een aantal disposities, of liever een dispositionele structuur, heeft die de grens aangeeft, waarbinnen onder invloed van de omgeving de concrete individuele eigenaard zich ontwikkelt. Disposities zijn dus voorwaarden en mogelijkheden; niet meer.

De consequentie van deze theorie is, dat individuele verschillen, die niet verklaard kunnen worden uit factoren in de levensgeschiedenis, worden toegeschreven aan de dispositie of de constitutie. De dispositie-zelf kan men nooit constateren, slechts de manifestatie ervan. Door vergelijkend onderzoek poogt men de invloed van de erfelijkheid vast te stellen. Hiervoor gebruikt men vooral het tweelingenonderzoek. Nietemin bestaat op dit terrein nog veel onzekerheid. Steeds kunnen onbekende omgevingsfactoren de schijn wekken, dat zij niet bestaan.

Schijnbaar erfelijk, doch in werkelijkheid cultuur-bepaald is de zogenaamde basic personality, (Kardiner) het gemeenschappelijke in de karakters van tot eenzelfde cultuur behorende individuen. Zo heeft men kunnen vaststellen dat t.a.v. bepaalde persoonlijkheids-eigenschappen die in het Westen zeer sterk gebonden zijn aan het biologisch geslacht (manlijke agressiviteit, vrouwelijke emotionaliteit) bij sommige stammen in Australisch Nieuw-Guinea een heel andere samenhang tussen persoonlijkheid en biologisch geslacht bestaat.

Wij wijzen nog op het verschil tussen erfelijke en congenitale factoren. Van erfelijke factoren spreken wij wanneer de factor gebonden is aan de genen-structuur van de kiemcel. Congenitale factoren zijn factoren die voor of tijdens de geboorte zijn ontstaan. Zo is epilepsie vaak een gevolg van een beschadiging aan het hersenweefsel, tijdens de geboorte ontstaan. Congenitale factoren zullen dus niet verder op het nageslacht worden overgedragen, erfelijke wel.

3. Integratie en differentiatie. - Het type.

De verscheidenheid van persoonlijkheidsfactoren, die een individu onder de voor ieder mens andere invloed van aanleg en milieu ontwikkelt, noemen we de individuele eigenaard of het karakter. Niet zelden ontwikkelt de mens tegenstrijdige eigenschappen in zich. Wij hebben in het voorgaande gezien, hoe conflicten tussen het "ik" en het "Ueber-ich", en tussen het "Ueber-ich" en het onbewuste, mogelijk zijn.

De mate van overeenstemming tussen de verschillende factoren in het karakter noemen we de integratie van de persoonlijkheid. De mate waarin het individu in staat is, op verschillende situaties, verschillend, maar adequaat te reageren, noemen we de differentiatie van de persoonlijkheid. Het gemeenschappelijke te midden der differentiatie, het centrale kenmerk van de persoon, is bij grotere integratie, ook meer uitgesproken. Dit centrale kenmerk noemt Allport de "radix" van de persoonlijkheid. Het is lang niet altijd mogelijk zulk een radix in praegnante vorm bij een individu vast te stellen. Men kan echter wel vaststellen, dat vele mensen een centraal kenmerk benaderen. Een groep mensen die aldus hetzelfde centrale kenmerk benaderen, noemt men een type.

4. De typologie.

Wanneer men typen systematisch ordent ontstaat een typologie. In het nu volgende doen we een keuze uit de zeer vele typologieën die zijn gemaakt. Men kan zich trouwens voorstellen dat al naar het gezichtpunt dat men wenst te kiezen, vele indelingen van typische karakters mogelijk zijn.

De oudst bekende typologie is van Hippocrates (+ 400 v. Chr.) Hij onderscheidde vier typen, die hij afleidde uit een theorie over "lichaamsvochten" en dienovereenkomstig van namen voorzag:

- het sanguinische type (overheersing van het bloed)
- het phlegmatische type (overheersing van slijm)
- het cholericische type (overheersing van "gele gal")
- het melancholische type (overheersing van "zwarte gal")

Hoewel wij niet meer geloven in deze theorie van de lichaamsvochten, heeft deze typologie zich tot de huidige dag in het spraakgebruik gehandhaafd.

Omstreeks 1900 heeft de Groninger psycholoog G. Heymans na een uitgebreid onderzoek (zijn onderzoek begon als een studie van de erfelijkheid van het karakter) een verfijning van deze typologie opgesteld. Hij onderscheidt acht typen die combinaties vormen van drie volgens hem fundamentele persoonlijkheidskenmerken, of liever temperaments-kenmerken, te weten;

- de activiteit (de intensiteit van de doelgerichte energie)
- de emotionaliteit (de gevoelsaanspreekbaarheid)
- de secundaire functie (de nawerking van vroegere indrukken)

Zo is b.v. de cholericus een energiek, heftig, vaak op korte termijn werkend, en dus onberekenbaar mens (actief, emotioneel, primair functionerend). De apaath is in alle opzichten zijn tegendeel: indolent, niet gevoelsaanspreekbaar, vlak en gelijkmatig, ongeïnteresseerd in wat er gebeurt.

De acht typen zijn:

<u>Combinatie:</u>	<u>type:</u>	<u>voorbeeld:</u>
act em sec	gepassioneerd	Napoleon de Gaulle, Tolstoi.
act em prim	choleric	Chroesjtsjov, Clémenceau.
act n.em sec	phlegmatisch	Kant, Thorbecke.
act n.em prim	sanguinisch	Voltaire, Macchiavelli.
n.act em sec	melancholisch of sentinenteel	Kierkegaard, Marcel Proust.
n.act em prim	nervuus	Multatuli, E.A. Poe, Baudelaire.
n.act n.em sec	apaath	Lodewijk XVI.
n.act n.em prim	amorph	Van der Lubbe.

Uit het feit dat als voorbeeld van "primaire" mensen hier schrijvers fungeren, die honderd boeken op hun naam hebben staan, blijkt wel dat de typologie van beperkte waarde is.

N.B. Het lijstje niet van buiten leren !

Een typenindeling afgeleid van de lichamelijke bouw is die van E. Kretschmer. Hij onderscheidt vier vormen:

- pyknici; kort, gezet, rond hoofd, buikje;
- leptosomen ook wel genoemd asthenici: ingevallen borstkas, slap spierstelsel, nager, ovaal tot spits gezicht;
- athletici: fors spierstelsel, brede schouders, ovaal gezicht, hoekig;
- dysplastici: mengvorm van de voorgaande typen.

N.B. de namen niet van buiten leren !

Kretschmer heeft ontdekt, dat de pyknici een karakter hebben dat in bepaalde opzichten overeenkomt met het gedrag van lijdens aan de manisch-depressieve of cyclische psychose (geestesziekte) terwijl de leptosomen overeenkomst vertonen met lijdens aan de schizophrene psychose. De vertegenwoordigers van de atletische en de dysplastici vertonen overeenkomst met lijdens aan de epileptische geestesstoornis. Kretschmer geeft dan voor de normale gezonde mens een typenindeling in:

schizothymen: moeilijk beïnvloedbare, soms fanatieke, soms zeer cerebrale of zeer principiële, soms stille en verlegen mensen. Ze leven "dystoon", dat wil zeggen niet in samenklank met hun omgeving. In extreme vorm heet dit type: "schizoid".

cyclothymen: gemakkelijk beïnvloedbare, daardoor soms humeurige, soms goedmoedige, soms van het ene uiterste in het andere vallende mensen. Zij zijn "syntoon", dat is in samenklank met hun omgeving levend. In extreme vorm heet dit type: "cycloid". Kretschmer haalt ook Shakespeare aan, die Julius Caesar erover laat klagen, dat hij te weinig dikke mensen in zijn omgeving heeft; de magere vertrouwt hij niet, zij zijn sluw en spannen tegen hem samen.

visceuzen: "kleverige", "spons"-mensen. Ze dubben lang over een beslissing, reageren niet scherp, maar ontladen zich soms plotseling en heftig. Meestal traag

en langdoende om iets tot klaarheid te brengen. In extreme vorm heet dit type: "epileptoid".

De Zwitserse psychiater Jung (oorspronkelijk een leerling van Freud) onderscheidt twee typen van levensinstelling: de introverte en de extraverte.

De introverte mens is gekenmerkt door een van binnen uit bepaald zijn van zijn gedrag en zijn opvattingen. De introvert distantieert zich als het ware van de wereld. Dit kan zich op allerlei wijzen uiten, zoals in nonconformisme, idealisme, fanatisme, ongeïnteressertheid, dagdromerij, eigenzinnigheid, doorzettingsvermogen, trots, ascese, pessimisme zo goed als optimisme, visionaire emotionaliteit zo goed als streng rationalisme, activiteit zo goed als traagheid.

De extraverte mens daarentegen is gekenmerkt, doordat hij zijn gedrag laat bepalen door invloeden van de omgeving. Dit kan zich uiten in conformisme, realisme, opportunisme, gemakkelijk overnemen van normen en stereotypieën tot fanatisme en dogmatisme toe, oppervlakkigheid, veelweterij.

Er zijn ook typologieën gemaakt, die minder direct psychologisch zijn gefundeerd. Zo heeft Lavater een indeling van mensen willen maken gebaseerd op de "gelaatkunde" (physiognomie). Het hoge voorhoofd zou op intelligentie wijzen, de geprononceerde kin op wilskracht. Gall meende ontdekt te hebben, dat uit de bobbel en oneffenheden van het schedeldak conclusies kunnen worden getrokken omtrent specifieke capaciteiten. De uitdrukking "een wiskunde-knobbel" hebben (of niet hebben) komt hier vandaan.

Tenslotte noemen we de methode der factor-analytici. Na verzameling van een groot aantal gegevens (voornamelijk uit tests en levensgeschiedenis) leidt een statistische vergelijking (de z.g. factor-analyse) ertoe dat een beperkt aantal algemene persoonlijkheidsfactoren kan worden vastgesteld waarop de individuele verschillen terug te voeren zijn. Door vervolgens weer de samenhangen tussen deze algemene factoren na te gaan, kan men tenslotte komen tot enkele zeer algemene dimensies die als typologie kunnen worden gebruikt. Langs deze weg heeft men o.a. een bevestiging kunnen vinden van de dimensie introversie-extra-versie. Deze dimensie ligt op een zeer hoog niveau van algemeenheid, zodat hij voor de praktische mensenkennis weer te algemeen is en dus weinig bruikbaar.

5. De waarde van typologieën.

De typologie geeft een indeling van een beperkt aantal kenmerken waarvan gehoopt of geneend wordt dat zij tesamen een individu karakteriseren. Het is duidelijk dat veruit de meeste mensen in elk typologisch systeem een tussenplaats innemen; zuivere typen komen nauwelijks voor. Bovendien moeten wij erop wijzen, dat het type nooit méér is dan een naam voor een klasse mensen die min of meer de betreffende kenmerken bezitten. Het type verklaart op zichzelf niets. De typologie levert echter een aantal min of meer bruikbare termen om individuen te karakteriseren. Bovendien maakt de typologie het mogelijk om wanneer wij iemand hebben herkend als vertegenwoordiger van een bepaald type, daaruit enkele uitspraken af te leiden over zijn toekomstig gedrag.

Het feit dat er zo vele typologieën bestaan, bewijst al dat één eenvoudig systeem om karakters naar typische kenmerken te ordenen niet bestaat. Sommige mensen passen voortreffelijk in b.v. de typologie van Homans, terwijl anderen in die typologie niet zijn onder te brengen, maar misschien wel in die van Kretschmer.

Het critiekloos hanteren van typologische begrippen leidt tot generalisaties en ongeoorloofde vereenvoudigingen van de verschillen in het gedrag; tot eenzijdige beklemtoning van één bepaald aspect, en uiteindelijk tot pseudo-verklaringen. De toepasbaarheid van een typologie is bovendien beperkt door culturele omstandigheden. Leden van een bepaalde cultuur of subcultuur kunnen met een bepaalde typologie goed karakteriseerbaar zijn, terwijl in een andere cultuur dezelfde typologie onbruikbaar is.

Het individuele karakter is niet iets dat in al zijn aspecten eens en voor altijd vaststaat. Het komt nogal eens voor dat een persoon in de loop van zijn leven van het ene type in het andere overgaat.

De wetenschappelijke methoden die beogen de persoonlijkheidsstructuur van een persoon te leren kennen vatten we samen met de naam psychodiagnostiek. Deze methoden vallen in hoofdzaak in twee groepen uiteen: (1) de gestandaardiseerde test-methoden en (2) het interview.

Hoofdstuk VIII

ENKELE METHODEN.1. Tests.

Een test is een proeve van gedrag, tot stand gekomen in een gestandaardiseerde situatie, met een variabele uitkomst bij verschillende individuen. Aan de standaardisering van de situatie zowel als van de uitkomsten dient hoge eisen te worden gesteld. In dit opzicht is een examen meestal een zeer onbetrouwbare proeve van gedrag. De opgaven wisselen, de omstandigheden wisselen, het humeur van de examinerator wisselt, de norm voor het bepalen van de uitslag ligt niet vast, of wisselt van examinerator tot examinerator. In dit opzicht zijn schriftelijke examens al een verbetering. In de praktijk staat daar echter vaak tegenover dat het examen wordt afgenomen en beoordeeld door een leraar die zijn oordeel mede kan baseren op jarenlange indrukken omtrent de kandidaat, die de betrouwbaarheid van het examen-zelf kunnen compenseren.

Bij een psychologische test zijn de opgave, de bewoording van de instructie, het materiaal waarmee gewerkt wordt en de fysiek en sociale omgeving aan strenge eisen gebonden. Ook de berekening van het eind-resultaat loopt langs vaste banen. Het goed afnemen, laat staan interpreteren, van een psychologische test vereist dan ook langdurige oefening en ervaring.

In wetenschappelijke termen uitgedrukt moet een test aan de volgende drie eisen voldoen:

1. De test moet "reliabel" of betrouwbaar zijn. Dat wil zeggen, dat onder gestandaardiseerde omstandigheden de testuitslag zo min mogelijk van toevallig, onbekende factoren mag afhangen. Herhalen wij de test bij een zelfde persoon dat moet dezelfde uitslag zich ten naaste bij herhalen. Het is duidelijk, dat een test nooit volstrekt betrouwbaar is. Zo heeft b.v. een intelligentie-test een betrouwbaarheid van circa plus of min 6 I.Q.-punten, dat wil zeggen dat bij een gevonden I.Q. van b.v. 120 de kans, dat door toevallige onbekende factoren bij herhaling een uitslag gevonden zou worden groter dan 126 of kleiner dan 114, kleiner is dan 1%. Wanneer men bedenkt, dat de totale spreiding van de I.Q.'s loopt van circa 40 (idiot) tot circa 160 (superieur begaafd), is zulks een redelijke betrouwbaarheid. (De berekening van de betrouwbaarheid van een test berust op een statistische procedure: waarschijnlijkheidsrekening.)
2. De test moet "valide" of geldig zijn. Dat wil zeggen dat de test moet testen wat hij pretenteert te testen, en ook alleen dat. Een intelligentie-test die een mengsel van intelligentie en ijver test, zonder dat wij weten of een bepaald persoon de test met zijn intelligentie dan wel met zijn ijver tot oplossing heeft gebracht, is onvoldoende valide. Meestal kan door vergelijking van een test met andere tests worden vastgesteld, of een test datgene meet wat wij beogen. Wij maken dan b.v. twee uiterlijk verschillende tests waarvan wij verwachten dat zij beiden hetzelfde, b.v. intelligentie testen. Een groep

proefpersonen zal dan op beide tests resultaten moeten behalen die hoog met elkaar gecorreleerd zijn. Is dat niet het geval dan testen deze beide tests dus niet wat wij beoogd hadden. Hoogstens één ervan, doch dat weten wij niet zeker. Uiteindelijk moet men echter zeggen: intelligentie is datgene dat deze test, of deze combinatie van tests, meet. Wij definiëren dan dus het te onderzoeken begrip met behulp van het onderzoeksmiddel (operationele definitie). Alvorens men tot deze uitspraak komt, moet veel vergelijkend onderzoek zijn verricht. Deze uitspraak is overigens minder gek dan hij op het eerste gezicht lijkt. In het dagelijks leven definiëren we zulke begrippen als intelligentie immers ook door te wijzen naar bepaald (intelligent geacht) gedrag. De bepalingen van het spraakgebruik zijn echter meestal veel minder betrouwbaar dan tests.

3. Een test moet predictieve (voorspellende)waarde hebben. (Ook veel genoemd: predictieve validiteit). Dat wil zeggen dat toekomstig gedrag aan de hand van de uitslag van een of meer tests voorspelbaar is. Zo niet dan heeft de test praktisch weinig waarde. De predictieve waarde hangt niet alleen van de test af, maar ook van de betrouwbaarheid van het te voorspellen gedrag, (d.i. het criterium). Wanneer een bepaald gedrag afhangt van een onoverzichtelijk of toevallig geheel van factoren, dan kan uiteraard geen enkele test hiervan iets voorspellen.

Betrouwbaarheid, geldigheid en voorspellende waarde van een test hangen met elkaar samen. Wanneer het criterium betrouwbaar is, kan een test dit criterium slechts dan voorspellen als de test ook iets bepaalds test (geldig is), dat met dat criterium samenhangt. Een test kan slechts geldig zijn, indien hij ook betrouwbaar is. Anderson kan een test zeer betrouwbaar zijn en toch voorspellende waarde missen, namelijk wanneer hij geen geldigheid heeft, of slechts geldigheid heeft voor iets, dat niet met het criterium samenhangt.

Wij kunnen tests in enkele typen onderscheiden:

Naar de wijze van afnemen:

- a) mondelinge en schriftelijke tests
- b) individuele en collectieve tests

Naar de soort gedrag dat de test uitlokt:

- a) verbale tests
- b) doe-tests of performance tests
- c) groepstests (meerdere personen tezamen.)

Naar het doel van de tests:

- a) bekwaamheden of capaciteitentests
 - 1) niet-geleerde bekwaamheden of vermogens (abilities) b.v. intelligentietests.
 - 2) geleerde bekwaamheden en vaardigheden (aptitudes of achievement) b.v. schoolvorderingentests.
- b. persoonlijkheids- of karaktertests
 - 1) interesse- en attitude-tests
 - 2) "diepte"-tests (vooral gericht op de onbewuste strevingen en emoties).

De bekwaamhedentests onderscheidt men nog in "speed" en "power"-tests: respectievelijk "hoe snel" en hoe "goed" iemand iets kan.

De persoonlijkheidstest kan men naar de vorm nog onderscheiden in:

- 1) vragenlijsten (questionnaires of inventories)
- 2) projectietests (vormgeven aan weinig gestructureerd materiaal)
- 3) expressie-tests (tekentests, graphologie).

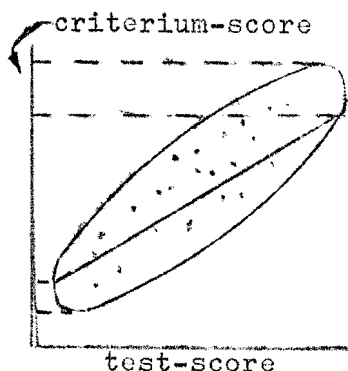
De scheiding tussen de soorten is niet altijd scherp. Sommige tests lenen zich b.v. zowel tot conclusies over bekwaamheden als over het karakter.

Wij zeiden reeds, dat de praktische waarde van een test mede afhangt van het criterium.

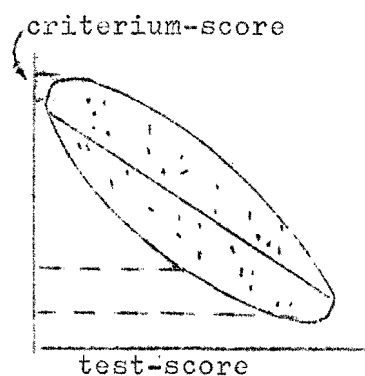
- 1) het criterium moet betrouwbaar zijn. Dat wil zeggen dat het feit dat een individu in een zekere mate aan een criterium voldoet, niet van toevallige onberekenbare factoren mag afhangen.
- 2) Een criterium moet valide zijn. Dat wil zeggen dat wanneer we een bepaalde getalsmaat als criterium nemen, deze maat inderdaad een getrouwe benadering moet wezen van het gewenste criterium. Het uiteindelijke (ultimate) criterium is meestal nooit bekend of meetbaar. Of b.v. mijnheer Jansen met vrucht scheikunde heeft gestudeerd is nooit volstrekt te bepalen. Maar men kan wel een benaderend (intermediat) criterium gebruiken. Men kan b.v. aan de directie van het bedrijf waar Jansen werkt vragen hoe hij bevalt; men kan het aantal wetenschappelijke publicaties van zijn hand tellen; men kan zijn salaris 5 jaar na zijn afstuderen vaststellen, men kan het judicium bij het laatste examen nemen, men kan de studieduur tot het kandidaats- of doctoraal nemen, men kan een objectieve test naar scheikundig inzicht bij hem afnemen, enz. enz. Voor elk van deze criteria zal een intelligentietest, afgenomen bij het verlaten van de middelbare school, een andere predictieve waarde hebben.

Het is daarom bij het lezen van een psychologisch rapport altijd van het grootste belang, te weten welk criterium de psycholoog heeft willen voorspellen en hoeveel dit zegt over het uiteindelijke criterium.

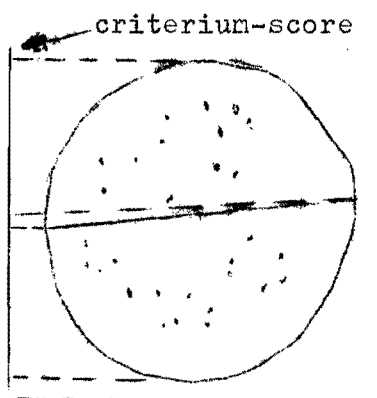
Men drukt de predictie van tests uit in een correlatie-coëfficiënt (r), variërend van + 1,00 tot - 1,00. Een r van 0,00 betekent: geen samenhang. Graphisch kan men de correlatie voorstellen in de vorm van een puntenwolkje:

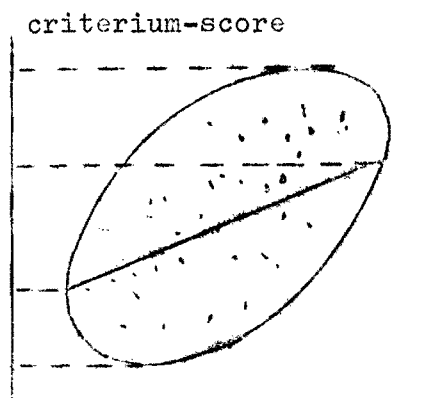
$r = + 0,95$
Figuur 1.

$r = - 0,95$
Figuur 2.

test-score
 $r = \pm 0,00$
 Figuur 3

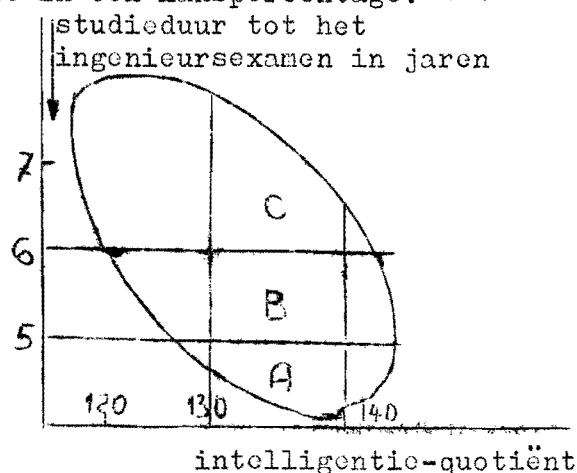

test-score
 $r = \pm 0,60$
 Figuur 4

Elk puntje en een bepaalde criterium-score betekent een individu met een bepaalde test-score. De lijn geeft de gemiddelde criterium-score aan bij een bepaalde test-score. Deze z.g. regressie-lijn geeft aan welk criterium-score bij een bepaalde test-score voorspeld kan worden. Aan de gestippelde lijnen kan men zien, dat de spreiding of "variantie" (d.w.z. de verschillen tussen personen) die men kan voorspellen, kleiner is dan de totale variantie in het criterium. Het percentage voorspelde variantie is gelijk aan r^2 .

In de meeste gevallen ligt de predictie-coëfficiënt van een test of combinatie van tests niet boven de 0,70, dat wil zeggen dat de test circa 50% van de criterium variantie kan voorspellen. Bij een andere methode, b.v. predictie op grond van een uitvoerig gesprek, die dan vervolgens wordt gecorreleerd met het criterium, is de voorspelbare variantie meestal nog veel kleiner. Slechts ervaren psychologen kunnen zonder statistisch bewerkte tests, tot een gelijke of betere predictie komen. Daarbij heeft de test het voordeel, dat hij minder tijd kost.

Men drukt de voorspelling t.a.v. een bepaalde persoon uit in een kanspercentage: b.v.

Gegeven de correlatie-coëfficiënt kan men voorspellen dat een student met een intelligentie-quotiënt tussen 130 en 140 circa 25% kan heeft om binnen 5 jaar af te studeren en circa 60% binnen 6 jaar (resp. $A/(A + B + C)$ en $(A + B) / (A + B + C)$); Dit voorbeeld is fictief)

De beperking van een statistische test-predictie is vooral hierin gelegen, dat deze techniek gebaseerd is op groepen mensen. Wanneer men uit 100 sollicitanten 50 personen wil kiezen die de meeste kans hebben om vlot en zonder fouten onderdelen te assembleren, is de statistische test-methode zeer geschikt. Men loopt weliswaar het risico dat van de 50 geselecteerden enkelen niet zullen blijken te voldoen en van de 50 afgewezenen, enkelen toch zouden hebben voldaan, maar wij weten te voren helaas niet wie dat zullen zijn. Toch kan aldus reeds een aanzienlijke verbetering bereikt worden boven selectie zonder tests. Wanneer het erom gaat uit 100 criminele psychopathen diegenen te selecteren die mogelijk recidive zullen plegen en dus in een inrichting moeten blijven, wil men misschien zulke risico's niet lopen en zal men liever 80 binnen houden waarvan 40 ten onrechte, dan 21 te laten gaan waarvan er één een misdrijf pleegt. Of men deze 40 mag opofferen om één misdrijf te voorkomen is een ethische zaak die de psycholoog niet kan beoordelen (ook dit voorbeeld is fictief).

2. Het interview.

Niet alleen tests lenen zich tot statistische predictie. Ook gegevens uit de levensgeschiedenis (anamnese) zijn een belangrijke bron van informatie zoals: schoolcijfers, lidmaatschap van verenigingen, verhoudingen in het ouderlijk gezin, beroepswisselingen enz. Ook formele gegevens zoals geslacht, leeftijd, beroep, inkomen, woonwijk, kunnen in predicties worden verwerkt.

Een interview wordt gebruikt:

1. Voor het verzamelen van zulke anamnestiche gegevens.
2. Voor het verzamelen van meningen en opvattingen.
3. Voor het verkrijgen van karakterologische indrukken, indien daarvoor geen test bestaat, die gebleken is beter tot dat doel geschikt te zijn.
4. Wanneer het erom gaat, van een bepaald individu gegevens te verkrijgen, zonder dat men in een vergelijking met andere personen geïnteresseerd is.

Het interview beoogt iets van de ander te leren kennen, dat vaak aan die ander niet scherp, bewust is. Het interview is daarom geen vraaggesprek, noch een verhoor. De interviewer dient in de eerste plaats zelf goed te weten, wat hij met het interview beoogt. Ook dient hij de geïnterviewde goed te verstaan, dat wil zeggen: zich te realiseren wat de geïnterviewde met zijn woorden bedoelt. De houding van de interviewer moet dus een luiserende en explorerende zijn. Hij moet al pratende de geïnterviewde als het ware op het spoor zetten van datgene dat de interviewer van hem wil weten, maar zonder het hem te suggereren en zonder hem te pressen. De geïnterviewde moet de gelegenheid hebben zichzelf te uiten. Critiek, voorbarige oordelen, ook verholen critiek in de vorm van ongeduld, te veel vragen of opmerkingen, ontnemen deze gelegenheid. De interviewer moet geïnteresseerd zijn maar niet neerbuigend of minzaam. Hij moet de taal van de geïnterviewde spreken, d.w.z. taal gebruiken die de geïnterviewde verstaat, maar zonder zichzelf geweld aan te doen. Een interviewer die dialect gaat praten is onecht en wordt gewantrouwd door de ander, evengoed als de interviewer die salontaal en vreemde woorden gebruikt.

De interviewer kan en mag zich zeker als deskundige gedragen, maar dan als een deskundige die weet waarover hij praat en die kan en wil begrijpen hoe de geïnterviewde ergens over denkt, niet als een leraar die wijze lessen over de geïnterviewde uitstort. Dan zijn de rollen omgedraaid !

In het algemeen, en zeker wanneer men grote aantallen personen wil interviewen, (zoals bij sollicitatie-interviews en enquête-interviews) is het verstandig, te voren een vastliggend vragenschema te ontwerpen. Dit kan aan de hand van een voorlopig onderzoek (z.g. pilot-study) geschieden. Men doet dan ook ervaring op in het begrijpelijk en zakelijk formuleren van de vragen die men gaat stellen. Vaak wekken interviews weerstand bij de geïnterviewde, omdat men ofwel zijn begripsvermogen heeft overschat, of onderschat, danwel omdat men hem juist niet datgene vraagt wat de geïnterviewde belangrijk vindt. De geïnterviewde moet ook weten hoe zijn mededelingen door de interviewer worden opgevat. "Waar dient het voor ?" is een bij enquête-interviews veel voorkomende vraag en als de interviewer daar geen afdoend antwoord op weet, heeft hij geen goodwill meer. Soms wordt zo een vraag uit nieuwsgierigheid gesteld, maar meestal uit angst of onzekerheid. Aan een slecht interviewer worden zulke vragen helemaal niet gesteld, hij heeft van meet af aan geen medewerking (belangrijk punt als men b.v. in een bedrijf de arbeiders vraagt naar hun plezier in het werk; naar de bruikbaarheid van de machines, de menselijke verhoudingen op de afdeling enz.)

Het is dus voor de interviewer van het grootste belang te weten vanuit welk referentie-kader de geïnterviewde het gesprek opvat, d.w.z. te weten, wat de geïnterviewde van het gesprek verwacht, hoe hij er tegenover staat, hoe hij uitingen van de interviewer beoordeelt.

De meest voorkomende interview-zonden zijn als volgt samen te vatten:

1. De interviewer praat te veel, neemt een onderwijzende houding aan.
2. De interviewer past zich niet aan aan de gedachtenwereld van de geïnterviewde, zoals die voor de geïnterviewde bestaat
3. De interviewer maakt de bedoeling van het interview niet duidelijk, of suggereert een andere bedoeling dan hij werkelijk heeft.
4. De interviewer stelt suggestieve vragen of oefent pressie uit, en laat zich dus naar de mond praten.
5. De interviewer gaat onvoldoende in op opmerkingen van de geïnterviewde, die deze zelf belangrijk vindt.

3. Sociaal onderzoek.

Het materiaal, waarmee het sociaal-onderzoek werkt, bestaat uit het waargenomen gedrag, (handelen, denken, voelen, oordelen, enz.) Dit kan worden verkregen b.v. door observatie en ondervraging.

Het interview werd boven reeds ter sprake gebracht in een ander verband. Daarbij werd ook op een aantal punten gewezen, die van belang zijn voor een interview in functie van een sociaal onderzoek. Hieronder worden twee vormen van interview genoemd, die in sociaal onderzoek het meest gangbaar zijn: het vrije interview en het gerichte interview.

Het vrije interview is zeer belangrijk vooral in de psychiatrie en klinische psychologie. Door middel van dit interview zoekt men naar de diepste gevoelens en motiveringen die achter de rationalisaties liggen en waarvan de respondent zich niet of slechts vaag bewust is. Het werd oorspronkelijk gebruikt voor therapeutische doeleinden, maar werd later overgenomen als onderzoeksmethode. Bijvoorbeeld werd het toegepast in het beroemde onderzoek in Hawthorne (zeer bekend in de bedrijfs-sociologische en bedrijfspsychologische literatuur). Aan dit interview zijn enkele bezwaren verbonden. De contrôle op de interviewers is bijzonder moeilijk. Men kan nooit vaststellen of de interviewers hetzelfde gevraagd hebben aan alle respondenten en of zij geen suggestieve vragen hebben gesteld, m.a.w. of zij niet een bepaald antwoord hebben uitgelokt. De onderlinge vergelijkbaarheid van de antwoorden heeft daaronder te lijden. De statistische verwerking van gegevens, verkregen via een vrij interview is moeilijk. Het vrije interview is wel noodzakelijk in de eerste fase van een onderzoek, de verkenningsfase.

Het gerichte interview wordt het meest gebruikt in sociaal onderzoek. Bij dit type interview is de interviewer gebonden aan een van tevoren opgestelde vragenlijst. Er bestaan verschillende gradaties van gerichtheid:

1. vragen, waarop de respondent met een duidelijk ja of met een duidelijk neen kan antwoorden;
2. het "cafeteria-systeem": er zijn enkele van tevoren bepaalde antwoordcategorieën waaruit de respondent moet kiezen;
3. de z.g. "open-end" vragen: de interviewer stelt de vraag volgens de vragenlijst en laat verder de respondent vrij. Het antwoord wordt letterlijk opgeschreven. In sommige gevallen wordt nog verder gesondeerd, d.w.z. de interviewer vraagt om aanvulling, toelichting, verdere details, e.d. In deze gevallen noteert hij zijn eigen vragen en de antwoorden van de respondent. Dit interview bevat belangrijke elementen van het vrije gesprek.

Een ander belangrijk middel ter verkrijging van gegevens is de schriftelijke enquête. De vragen worden aan de te onderzoeken personen of instellingen toegezonden met het verzoek om beantwoording en terugzending. Een ernstige moeilijkheid bij het toepassen van deze methode is, dat men gewoonlijk slechts een gering percentage vragenlijsten terug krijgt. Een groot aantal wordt niet terug gestuurd, omdat de mensen geen belangstelling hebben voor het onderwerp van het onderzoek, omdat zij geen tijd hebben e.d. Daardoor lijdt de representativiteit van het materiaal. De respondenten zijn niet meer representatief voor de populatie.

De vragen -in een interview of in een schriftelijke enquête- moeten zodanig worden geformuleerd, dat zij voor alle respondenten reëel zijn. Daarom is het vaak nodig filtervragen in te lassen. Voordat men overgaat tot het stellen van een vraag naar de mening over een object, vraagt men eerst of hij er mede bekend is. Verder moeten de vragen duidelijk zijn, d.w.z. door alle respondenten op dezelfde wijze worden verstaan. Men moet ook zorgen dat de antwoorden eerlijk zijn. In de samenleving gelden bepaalde normen en waarden. Vaak wordt de interviewer gezien als een representant van de samenleving. Dit verhoogd de kans dat de antwoorden te conformistisch zullen uitvallen. In een onderzoek moet men dit gevaar zien te ondervangen.

Het interview en/of de schriftelijke enquête worden meestal toegepast in onderzoekingen van het z.g. "survey"-type. In dit type onderzoek worden opinies, gezindheden, e.d. bestudeerd en eventueel in verband gebracht met andere gegevens. In de uitvoering van een survey-onderzoek zou men de volgende fases kunnen onderscheiden:

1. de verkenningsfase. In deze fase maakt de onderzoeker kennis met zijn populatie (b.v. een bedrijf). Zijn voornaamste hulpmiddel is het vrije interview. Het gaat hier om het plaatsen van het probleem en het ontdekken van de knelpunten.
2. het operationaliseren van begrippen. De abstracte begrippen moeten zodanig worden gedefinieerd, dat zij zich lenen voor een exacte benadering door middel van concrete gegevens. Bij het operationaliseren van begrippen moet tevens rekening worden gehouden met de praktische mogelijkheden, waarover men beschikt.
3. het opstellen van de vragenlijst. In deze fase wordt de wijze van het verzamelen van gegevens bepaald (schriftelijke enquête of interview, eventueel type interview). De vragenlijst wordt samengesteld en getoetst in proefinterviews. Indien nodig, worden er correcties aangebracht. Met het toetsen en corrigeren blijft men doorgaan, tot de vragenlijst helemaal bevredigend is.
4. opleiding van de interviewers. De interviewers worden bekend gemaakt met het probleem en met de interviewtechniek die in het onderzoek gaat worden gehanteerd.
5. het maken van de steekproef. Er zijn verschillende gangbare methoden van het maken van een steekproef. De aard van de steekproef is afhankelijk van de aard van het onderzoek. In alle gevallen geldt, dat de steekproef representatief moet zijn voor de populatie, die men wil onderzoeken.
6. veldonderzoek, d.w.z. het eigenlijke verzamelen van gegevens door middel van interviews of schriftelijke enquête.
7. analyse. De gegevens worden gecodeerd (voor ja/nee-vragen of cafeteria-vragen is dit niet nodig) en overgebracht op ponskaarten. De nodige statistische bewerkingen worden uitgevoerd.
8. rapportering.
9. feed-back. Waar het onderzoek gericht is op directe toepassing (b.v. oplossing van bepaalde problemen in het bedrijf), worden de conclusies besproken met de opdrachtgever en eventueel andere geïnteresseerden. De opdrachtgever neemt zelf de beslissingen, niet de onderzoeker.

De survey-methode vindt zeer veel toepassing in sociaal-onderzoek. Zij is in staat gebleken veel waardevolle informatie te verschaffen. Langs deze weg kan men verbanden constateren tussen verschillende variabelen, maar dat zijn altijd functionele verbanden, waarbij de vraag naar de oorzakelijkheid onbeantwoord moet blijven. (of zij kan worden beantwoord op grond van andere overwegingen dan de gegevens van het onderzoek.) Men kan in een survey aantonen dat variabele X en variabele Y met elkaar samenhangen, maar men kan niet aantonen, wat oorzaak is en wat gevolg.

Wil men in de vraagstelling de oorzakelijkheid van de verbanden betrekken, dan kiest men het experiment als onderzoeksmethode. Hier is het vaststellen van oorzakelijke verbanden wel mogelijk, omdat men de onafhankelijk variabele (de hypothetische oorzaak, een prikkel uit de situatie) zelf manipuleert en de veranderingen in de afhankelijk variabele (het hypothetische gevolg, gedrag) waarneemt. In verband met de subjectiviteit van de mens (waarover in een ander hoofdstuk uitvoerig werd gesproken) onderstelt men voorts een invenierende variabele, d.w.z. de wijze waarop de onafhankelijk variabele, d.w.z. de prikkel wordt ervaren en omgezet in gedrag.